

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Німецькі імператори у сприйнятті російської громадськості (1871–
1918 рр.)»

Виконав: студент IV курсу,
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Лузанов Ілля Ігорович

Керівник: д. і. н., доц.
Миколенко Дмитро Валерійович

Рецензент:

Харків – 2021

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Вільгельм I та його правління: погляд з Росії.....	16
Розділ 2. Фрідріх III в оцінках суспільства імперії Романових.....	33
Розділ 3. Образи Вільгельма II у російській публіцистиці, пресі та мемуарній літературі.	42
Висновки.....	68
Резюме.....	71
Список джерел та літератури.....	72

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах соціальних змін кінця XIX – початку XX століття: залучення великої кількості населення до політичного життя власних країн, зростання грамотності серед простого люду у провідних країнах Європи, створення величезних континентальних армій, які були засновані на загальній військовій повинності, активізації зовнішньої політики провідних країн світу за домування у світі колосально зростає значення громадської думки та газет, як головного способу формування цієї самої думки.

Саме Перша світова війна стала поворотним моментом у розвитку пропаганди як засобу мобілізації громадської думки. Багато дослідників приходять до висновку, що саме у той час було закладено основи сучасних методів пропаганди. Листівки, фотографії та кінохроніки часів Першої світової війни були першою масовою спробою мобілізувати все суспільство задля ведення нового типу війни – до повної капітуляції однієї зі сторін конфлікту¹.

У зв'язку із зазначеними вище змінами у історії людського суспільства кінця XIX – початку XX століття, вивчення становлення та розвитку громадської думки всередині тогочасних держав набуває все більшої актуальності.

Окремо варто відзначити вплив осіб трьох німецьких імператорів на перебіг політичних процесів наприкінці XIX – на початку XX століття. Адже саме у ті часи постаті німецьких кайзерів мали величезний вплив на ситуацію, без перебільшення, в усьому світі. А з точки зору історіографії багатьох країн Західного світу, саме третій і водночас останній імператор Німецької імперії Вільгельм II був головним винуватцем найбільшого на той момент військового конфлікту в історії людства – Першої світової війни, результат та наслідки якої мають пряме відношення до початку Другої світової війни.

Об'єктом дослідження є публічні прояви громадської думки Російської імперії у 1871–1918 роках.

¹ Smith L. V., Audoin-Rouzeau S., Becker A. France and the Great War, 1914 – 1918. Cambridge, 2003. P. 53

Предметом дослідження є трансформація ставлення громадськості Російської імперії до німецьких кайзерів Вільгельма I, Фрідріха III та Вільгельма II.

Територіальні межі дослідження визначені територією Російської імперії та місцем проживання представників російської еміграції, що так само впливали на формування громадської думки всередині країни.

Хронологічні межі дипломної роботи охоплюють період з 1871 до 1918 років. Нижня хронологічна межа обумовлена створенням Німецької імперії та інтронізацією її кайзера Вільгельма I. Вибір верхньої хронологічної межі обумовлений зреченням останнього імператора Німецької імперії Вільгельма II німецького престолу.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі російської періодики та мемуаристики, кінця XIX – початку XX століття та дослідження становлення і змін образу німецьких імператорів в очах російської громадськості.

Для досягнення мети були визначені такі **дослідницькі завдання**:

1. Дослідити, яким чином ті чи інші політичні події впливали на інтерпретацію діяльності німецьких імператорів.
2. Визначити характерні особливості зображення правителів Німецької імперії на сторінках російських періодичних видань та у імперській мемуаристиці, в залежності від політичних уподобань їх редакторів та авторів.
3. Розглянути процес становлення та змін в образі німецьких кайзерів протягом всього періоду їх правління.
4. Встановити, коли саме і у зв'язку з якими подіями відбувалося піднесення інтересу до постатей німецьких імператорів в Росії.

Історіографічна база представлена значною кількістю наукових праць. Для дослідження даної теми були розглянуті роботи вчених та державних діячів Російської імперії, СРСР, Німеччини, Великої Британії та Російської Федерації.

Починаючи з історіографії Російської імперії відразу варто відзначити, що саме завдяки їй ми маємо змогу краще зрозуміти настрої громадськості

щодо подій пов'язаних із темою нашого дослідження, які знаходили своє відображення на сторінках російських періодичних видань та наукових робіт. Ще основоположник російської історіографії Василь Татищев звертав увагу на войовничість німецького народу, яку вони зберігали протягом усієї їх історії¹. До більш сучасних російських варто віднести праці Михайла Каткова², Миколи Данилевського³ та Євгена Феоктістова⁴. Дослідження вищезгаданих авторів дозволили нам повною мірою ознайомитися з різними аспектами сприйняття німецьких імператорів у російському суспільстві: сприйняття у вищих колах, серед представників різних політичних течій та звичайних, освічених жителів міст Російської імперії. Серед істориків із ліберальними поглядами, представником яких був Павло Мілюков⁵, то тут варто згадати, що вони приділяли увагу соціальним та економічним факторам, які впливали на взаємовідносини між обома імперіями. Що ж стосується істориків із консервативними поглядами, то тут варто виділити Роберта Віппера⁶, автора російських підручників для вищих навчальних закладів, який звертав увагу на проблему німецького експансіонізму, яку він пов'язував із загальними настроями німецького суспільства кінця XIX століття, та особистого впливу керівників кайзерівської Німеччини. Вищезгадані позиції були притаманні для представників обох таборів – консервативного та ліберального.

Звертаючись до радянської історіографії слід сказати, що більшість радянських дослідників часто наголошували на споконвічному мілітаризмі та агресивній зовнішній політиці Німецької імперії протягом всього короткого періоду її існування, апогеєм якого, в кінцевому рахунку, стала Перша світова війна. Радянські історики у своїх працях займалися здебільшого засудженням

¹ Татищев В. Н. История российская. Часть I. Императорский московский университет, 1768. 1024 с.

² Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871–1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897 – 1898.

³ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург.: Н. Страхов, 1895. 630 с.

⁴ Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва.: Новости, 1991. 460 с.

⁵ Милюков П. Н. Почему и зачем мы воюем? (Война, её происхождение, цель и последствия). Петроград.: Летушковская паровая книгопечатня «Свобода», 1917. 59 с.

⁶ Виппер Р. Ю. Учебник истории. Новое время. Рига.: Издание акционерного общества Вальтере и Рапа, 1918. 473 с.

та критикою німецького імперіалізму, часто ігноруючи внутрішні процеси всередині Другого рейху та реальний стан справ на міжнародній арені кінця XIX – початку XX ст. трактуючи його по-своєму.

Після Жовтневої революції у Росії відбувається становлення та розвиток марксистської історіографії, представники якої розглядали Німецьку імперію та її правителів суто з матеріалістичної точки зору, приділяючи особливу увагу німецькій економіці та експансіонізму. Серед авторів, які провадили свою наукову діяльність присвячену періоду кінця XIX – початку XX століття безпосередньо у СРСР, варто виділити: Володимира Потьомкіна, з його працею «Історією дипломатії¹», яка надала нам важливі свідчення про стан російської дипломатії у цікавий для нас період. Важливою для нашої теми роботою є праця Антона Івановича Денікіна², у якій він приводить важливі дані про російську цензуру та ставлення до німців і їх кайзера Вільгельма часів Великої війни.

Після Другої світової війни думка про патологічний імперіалізм німців лише укріпилася серед представників радянської марксистської історіографії. Так, наступні історики приділяли цьому питанню особливу увагу: Євгеній Тарле з його роботою «Європа в епоху імперіалізму 1871–1919 років³», Андрій Сергійович Аветян з його працею «Німецький імперіалізм на Близькому Сході: колоніальна політика німецького імперіалізму та місія Лімана фон Сандерса»⁴, Ігор Астаф'єв з книгою «Російсько-німецькі дипломатичні відношення 1905–1911 років: (Від Портсмутського миру до Потсдамської угоди)»⁵, Ніна Кіняпіна з її дослідженнями у сфері зовнішньої політики Російської імперії⁶, завдяки якій ми ознайомилися із векторами російської зовнішньої політики другої половини

¹ История дипломатии: В 3 т. Т.2: Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.) / Под ред. В. П. Потемкина; Сост.: В. М. Хвостов, И. И. Минц. Москва: Госполитиздат, 1945. 423 с.

² Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5 т. Т. 1. Париж, 1921. 218 с.

³ Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма 1871 – 1919 гг. Москва, 1958. 430 с.

⁴ Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке: колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. Москва, 1966. 151 с.

⁵ Астафьев И. И. Русско-германские дипломатические отношения 1905 – 1911 гг.: (От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения). М. 1972. 305 с.

⁶ Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX в. Москва: Изд-во «Высшая школа», 1974. 280 с.

XIX століття, які мають пряме відношення до нашої теми, Олександр Бережної і його «Російський легальний друк у 1914–1918 роках»¹, яка дозволила нам розширити джерельну базу та проаналізувати російську періодику початку ХХ століття. Серед розглянутих, «ідеологічно правильних» праць були й досить нейтральні та об'єктивні. Серед таких варто виділити роботу В. В. Чубинського «Бісмарк. Політична біографія»², завдяки якій ми прослідкували послідовний розвиток німецької зовнішньої політики починаючи з часів імператора Вільгельма I та канцлера Отто фон Бісмарка.

Завдяки вищезгаданим авторам ми мали змогу ознайомитися з точкою зору радянських дослідників у питанні про формування образу німецьких імператорів всередині Російської імперії, відкрити для себе низку нових фактів із життя суспільства імперії Романових, які часто-густо намагалися оминати: рівень освіченості серед простого населення, політичні інтриги серед представників дворянства та питання цензури.

Що ж стосується сучасної російської історіографії, то вона представлена значною кількістю праць. Так, праця Валентина Шелохаєва «Ідеологія та політична організація російської ліберальної буржуазії у 1907–1914 роках»³, 1991 року, дозволила нам повною мірою ознайомитися із політичним життям всередині Російської імперії на початку ХХ ст., а саме з позицією представників російської ліберальної буржуазії.

Робота Володимира Грибовського «Вице-адмірал З.П. Рожественський»⁴ дозволила нам дослідити деякі аспекти зовнішньої політики Російської імперії, зокрема, далекосхідну політику імперії, т.з. «Гулльський інцидент» та діяльність російського адмірала Зіновія Рожественського. Дослідження Олексія Іпатова⁵, Володимира Крепостнова, Олександра Медякова⁶, Ігоря Богомолова⁷,

¹ Бережной А. Ф. Русская легальная печать в 1914 – 1918 гг. Ленинград, 1975. 161 с.

² Чубинский В. В. Бисмарк. Политическая биография. Москва, 1988. 416 с.

³ Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907 – 1914 гг. Москва, 1991. 231 с.

⁴ Грибовский В. Ю., Познахирев В. П. Вице-адмирал З. П. Рожественский. Санкт-Петербург, 1999. 280 с.

⁵ Ипатов А. М. Личность и политика Отто фон Бисмарка в оценках консервативной печати Российской империи // Вестник Пермского университета. Пермь, 2013. С. 156 – 163.

⁶ Крепостнов В. В., Медяков А. С. Первая мировая война на почтовых открытках. Киров-Вятка, 2014. 474 с.

⁷ Богомолов И. К. Образы и риторика вражды в русской журнальной сатире. 2015. С. 92 - 103

та Сергія Гаврилова¹ – дозволили нам повною мірою ознайомитися з настроями, які панували всередині суспільства російської імперії кінця XIX – початку XX ст. За допомогою аналізу журналів, газет, листівок, вищезгадані дослідники зробили значний внесок у розвиток історіографії присвяченої вищезгаданому періоду.

В цілому, сучасна російська історіографія, значною мірою відійшла від колишньої радянської марксистської концепції розвитку історії. Завдяки послабленню ідеологічного контролю та розвитку нових методів історичного пізнання, праці російських істориків кінця 90-х XX століття – початку 10-х років XXI століття, відзначаються достатнім рівнем об'єктивності та відсутності ідеологічного забарвлення. Варто також відзначити деякі тенденції до відходу від радянського бачення ролі німецького імператора Вільгельма II у розв'язуванні Першої світової війни. Адже звертаючи увагу на поступове зростання політичної напруженості у Європі на початку XX століття до якого були причетні усі тогочасні «Великі держави», та об'єктивні історичні процеси, думка про те, що винуватцем Великої війни є лише німецький кайзер, здається не до кінця змістовною.

Серед істориків Німецької імперії важливе місце посідає Вільгельм Онкен, не дивлячись на те, що його «Епоху імператора Вільгельма I»² можна вважати чимось на кшталт прикладу офіційної історіографії, все ж вона дає нам важливі свідчення про особистість Вільгельма I від його сучасника. Серед істориків-марксистів одну із провідних ролей займав Карл Каутський³, який мав негативне ставлення до самої ідеї імперії та розглядав питання класової боротьби всередині кайзерівської Німеччини.

За часів Третього Рейху темою дослідження німецьких імператорів займався Вальтер Франк⁴. Хоча його праця і носить відповідну ідеологічну

¹ Гаврилов С. В., Гаврилова И. А. В. И. Семевский versus С. П. Мелгунов: концепция развития «внепартийного журнала Голос Минувшего» в 1913 – 1916 годах // Вестник Томского университета педагогического университета, 2016. С. 196 – 203.

² Oncken Wilhelm. Das Zeitalter des Kaisers Wilhelm (1890 – 1892). Berlin, 1892.

³ Kautsky Karl. The Social Revolution. London, 1902. 189 p.

⁴ Frank Walter. Geist und Macht, historisch-politische Ausfsätze. Hamburg, 1938. 243 s.

тенденційність, все ж вона дає нам багато нових свідчень про політичну ситуацію всередині Німецької імперії, яка так чи інакше впливала на сприйняття цієї держави та її кайзерів у імперії Російській.

Після вже у Другій світовій війні, представники німецької історіографії почала більш детально досліджувати суб'єктивну роль німецького керівництва та особисто Вільгельма II у розв'язуванні Першої світової війни. У зв'язку з цим питанням варто також згадати німецького історика Людвіга Дехію, який у своїй праці «Німеччина та світова політика у XX столітті»¹ досліджував зовнішню політику кайзерівської Німеччини, яка, в кінцевому рахунку, призвела до початку Великої війни.

Одним із яскравих представників німецької післявоєнної історіографії був Фріц Фішер, праця якого «Війна ілюзій. Німецька політика з 1911 до 1914 років»², що вийшла друком у 1969 році, досить детально досліджує німецьку зовнішню та внутрішню політику кайзера напередодні Першої світової війни. Адже саме вищезгадані події доволі негативно відобразилися на формуванні образу Вільгельма II як головного винуватця Великої війни. Аналізуючи значну кількість тогочасних джерел Фріц Фішер намагався максимально об'єктивно показати стан справ у німецькому політикумі 1911–1914 роках протиставляючи своє дослідження британським колегам, Фішер доводив, що внесок саме Вільгельма II у розв'язування Першої світової війни був не більшим, ніж у інших європейських монархів, у тому числі, й британського короля.

Наукова праця Франца Герра «Кайзер Вільгельм I. Останній пруссак»³, надрукована у 1980 році дає нам повну картину біографії першого німецького кайзера Вільгельма I. Саме завдяки їй ми змогли дізнатися як його військова та політична діяльність впливала на формування образу «останнього прусака» – мілітариста та збирача німецьких земель.

Серед німецьких дослідників окремо також варто виділити Льва Копелева, випускника Харківського університету, що жив працював у

¹ Dehio Ludwig. Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert. Oldenbourg, München, 1955. 155 s.

² Fischer F. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf, 1968. 549 s.

³ Franz Herre: Kaiser Wilhelm I. Der letzte Preuße. Köln, 1980. 540 s.

Німеччині. Його праця «Німці та Німеччина з російського боку¹», дозволила нам дізнатися багато нової інформації про німецьку точку зору на їх сприйняття у Російській імперії. Робота іншого німецького історика Франка Мюллера «Кайзер 99-ти днів. Фрідріх II прусський – Принц, монарх, міт»² дозволила нам повною мірою ознайомитися із життям та політичною діяльністю другого німецького імператора Фрідріха III: прослідкувати його становлення від кронпринца-військового до «ліберального імператора».

В цілому, розглянуті роботи німецькі історики можна охарактеризувати як такі, що дозволили порівняти вже відомі нам образи німецьких імператорів у Російській імперії з їх аналогами на батьківщині.

Що ж стосується американської, французької та британської історіографії, то тут варто почати з праці американського історика Сідні Фей. Історика-пацифіста, який у своїй праці «Походження світової війни»³ досліджував питання міжнародних відносин Німецької імперії та її сприйняття у інших країнах, зокрема, в Росії.

Серед представників французької історіографії хотілось би виділити П'єра Ренувена, безпосереднього учасника Першої світової війни та спеціаліста із міжнародних відносин. Його «Історія міжнародних відносин»⁴ допомогла нам краще дізнатися про стан справ у європейській міжнародній політиці з іншої точки зору, та порівняти її із думкою російських істориків з того самого приводу.

Переходячи до британської історіографії, варто згадати дослідника німецького походження Джона Рьоля, який відомий як найбільший критик особистості Вільгельма II та його політики. Протягом 1993–2008 років світ побачили три томи йшли фундаментальної праці «Вільгельм II»⁵. У своїй праці

¹ Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 19. Jahrhundert: von der Jahrhundertwende bis zu den Reformen Alexanders II. / Hrsg.: Herrmann Dagmar. München: Fink, 1992. 461 s.

² Frank Lorenz Müller: Der 99-Tage-Kaiser. Friedrich III. von Preußen – Prinz, Monarch, Mythos. München 2013. 464 s.

³ Fay Sidney. The origins of the world war vol.1-2, New York 1928. 559 p.

⁴ Renouvin Pierre. Histoire des relations internationales, t. 5. Paris. 1953. 520 p.

⁵ Röhl, John C. G. The Kaiser and his Court. Wilhelm II and the Government of Germany. Review Dr. Alan Sked. 1994. 228 p.

Роль звертає увагу на особливості характеру німецького кайзера, на його манеру «особистої дипломатії» наголошуючи на тому, що саме Вільгельм II став головним винуватцем виникнення Великої війни, а Берлін міг навіть стояти за вбивством у Сараєво¹. Варто також відзначити, що думка Джона Рьоля раніше була домінуючою у британській історіографії, представники якої покладали усю провину особисто на останнього німецького кайзера. Однак, останнім часом це твердження піддається сумнівам.

Праця іншого британського історика Губертуса Яна «Патріотична культура в Росії під час Першої світової війни»² дозволила ознайомитися із поглядом закордонного спеціаліста на історію Російської імперії. В цілому, робота носить доволі нейтральний, описовий характер культури патріотизму у російському суспільстві часів Першої світової війни.

Окремо варто відзначити фундаментальну серію фільмів «Перша світова війна у кольорі», автори яких зробили значний внесок у актуалізацію теми Великої війни взагалі, та переглянули домінуючу колись думку про особисту провину лише Вільгельма II, у розв'язуванні цього світового конфлікту.

В цілому, вклад британських істориків у вивченні періоду кінця XIX-початку XX століття складно переоцінити, однак, історіографічні традиції у Сполученому королівстві все ще залишають свій відбиток на працях сучасних істориків, що продовжують покладати усю провину за мільйони вбитих під час Великої війни на Німецьку імперію та особисто на Вільгельма II. Тим не менше, сучасні британські дослідники не схильні покладати усю провину лише на Вільгельма II, визнаючи, що усі тогочасні великі держави зробили свій вклад у те, щоб цей конфлікт став реальністю.

Серед сучасних українських дослідників хотілось би виділити Сергія Трояна³ та Сергія Луценко¹, які досліджують питання внутрішньої та

¹ Röhl, John C. G. *The Kaiser and his Court. Wilhelm II and the Government of Germany*. Review Dr. Alan Sked. 1994. P. 11.

² Jahn H. F. *Patriotic culture in Russia during World War I*. – Ithaca; L.: Cornell univ. press, 1995. 229 p.

³ Троян С. С. «Колоніальна політика кайзерівської Німеччини у форматі боротьби за «Місце під сонцем» (1896 – 1900 роки)». *Історична пам'ять. Науковий збірник. Полтава, 2011. Вип. 25. С. 95 – 109.*

колоніальної політики періоду в історії Німецької імперії, що був нами розглянутий. Даючи нам нові знання про події внутрішньої політики Другого Рейху, які мали пряме відношення до політики зовнішньої, та відносин між Росією та Німеччиною.

Роблячи загальний висновок по опрацьованій історіографії варто зазначити, що вищезгадані праці, у поєднанні із наведеними нижче джерелами, дозволили нам скласти повноцінну картину міжнародних та внутрішніх справ Російської та Німецької імперії, розширити свої знання про стан справ всередині обох суспільств наведених державних утворень та повною мірою розкрити нашу тему.

Джерельна база дослідження досить широка. Вона представлена значною кількістю періодичних видань Російської імперії, листами та спогадами сучасників. Російські періодичні видання представлені за політичними поглядами: консервативні – «Биржевые ведомости»², «Голос Москвы»³, «Гражданин»⁴, «Московские ведомости»⁵, «Новое время»⁶, «Петроградец»⁷, «Нива»⁸, «Русский вестник»⁹, «Утро России»¹⁰; ліберальні – «Русская мысль»¹¹, «Вестник Европы»¹², «Киевская мысль»¹³, «Русское слово»¹⁴ та аполітичні видання: «Голос минувшего»¹⁵.

Перераховані джерела дозволили нам повною мірою зрозуміти настрої та справжнє ставлення освіченої частини суспільства Російської імперії до самої Німецької імперії та до її імператорів.

¹ Луценко С. М. Правовое регулирование жизни колонистов в африканских колониях Германии (1884 – 1918 гг.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. Наук. Праць. ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків, 2014. Вип. 17. С. 108 – 118.

² Биржевые ведомости. 1914. 29 июля. 47 с.

³ Голос Москвы. 1914. 12 июля. 44 с.

⁴ Гражданин. 1910. № 41. 45 с.

⁵ Московские ведомости. 1914. 16 января. 95 с.

⁶ Новое время. 1914. 28 июля. 453 с.

⁷ Петроградец. Надо бить в набат. Земщина. 1917. 12 февраля.

⁸ Политическое обозрение // Нива, 1904. 22 мая. 794 с.

⁹ Политическое обозрение // Русский вестник, 1888. № 7. 349 с.

¹⁰ Утро России. 1914. 30 июля. 43 с.

¹¹ Иностранное обозрение // Русская мысль. 1902. Май. 485 с.

¹² Вестник Европы. Санкт-Петербург. 1871 – 1890.

¹³ Киевская мысль. 1917. № 32 – 59. 478 с.

¹⁴ Русское слово. 1914. 17 июня 361 с.

¹⁵ Голос минувшего. Журнал истории и истории литературы / Под ред. С. П. Мельгунова и В. И. Семевского: вып. 1-65, указатели: в 37 кн. 1913-1923 гг. СПб.: Альфарет, 2012. 476 с.

Окрім періодики були також використані мемуари різних політичних діячів, пов'язаних із вивченням даного питання: спогади колишнього канцлера Німецької імперії Отто фон Бісмарка¹, які дозволили нам зрозуміти ставлення одного із найдосвідченіших політиків свого часу до політичної ситуації у Європі, що залишала свій відбиток на російській громадськості, мемуари Вільгельма II², та російського імператора Миколи II³ завдяки яким ми мали змогу дізнатися про ставлення один до одного та до тієї чи іншої події у світі початку ХХ століття одних із найвпливовіших людей свого часу. Спогади рейхсканцлера Бернгарда фон Бюлова⁴, міністра фінансів Російської імперії Сергія Юлійовича Вітте⁵, російського дипломата Олександра Петровича Извольського⁶, російського посла у Берліні Володимира Миколайовича Ламздорфа⁷, голови ради міністрів Російської імперії Володимира Миколайовича Коковцова⁸ дозволили нам ознайомитися із політичним життям представників вищих бюрократичних кіл обох імперій та зрозуміти їх відношення до правителів Німецької імперії.

Саме завдяки мемуарам німецьких німецьких державних діячів ми маємо змогу зіставити формування образів німецьких імператорів у Російській імперії з аналогічними процесами у самій кайзерівській Німеччині та виокремити потрібні нам факти і судження.

Однак, не варто забувати, що хоча мемуари й насичені значним суб'єктивізмом, але водночас, несуть на собі відбиток тієї епохи, що за допомогою використання методу контент-аналізу дозволяє нам детальніше ознайомитися із власними думками та спостереженнями вищезгаданих акторів.

Використана джерельна база дозволяє повною мірою ознайомитися із політичним життям Російської імперії останньої третини ХІХ – початку ХХ

¹ Бісмарк О. Мысли и воспоминания. Москва, 1941. 212 с.

² Вильгельм II. Мемуары. Вече, 2019. 301 с.

³ Дневники императора Николая II. Москва, Орбита, 1991. 755 с.

⁴ Бюлов Б. Воспоминания. Москва, 1935. 561 с.

⁵ Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960. 639 с.

⁶ Извольский А. П. Воспоминания. Москва, Международные отношения, 1989. 192 с.

⁷ Ламздорф В. Н. Дневник (1891 – 1892). Москва, 1934. 412 с.

⁸ Коковцов. В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903 – 1919. Париж, 1933. 509 с.

століття, зрозуміти ставлення різних прошарків тогочасного російського суспільства до Німецької імперії загалом та фігур німецьких імператорів зокрема, порівняти вектори зовнішньополітичного розвитку імперії, які пропонувала політична еліта Російської імперії, та визначити, яку роль сучасники німецьких кайзерів відносили їм у цій політичній системі.

Методи та методологія.

По-перше хотілось би зазначити, що ми розуміємо під дефініцією «російська громадськість» Під терміном «громадськість» варто розуміти – освічену частину населення Російської імперії, яка приймала активну участь у політичному житті країни та мала пряме відношення до формування її громадської думки.

По-друге, під поняттям «образ» варто розуміти кінцевий результат форми сприйняття реальності окремою людиною, чи групою осіб, на формування якого впливають фактори суб'єктивного та об'єктивного сприйняття. У сучасному постмодерністському дискурсі поняття «образу» часто замінюється терміном «симулякр», який несе у собі форму подвійного буття речі: дійсного та сформованої стосовно неї ідеї чи образу.

Головними методами та принципами у написанні дипломної роботи стали: історико-генетичний метод та метод контент-аналізу. Завдяки поєднанню вищезгаданих спеціальних історичних методів у нашому дослідженні, ми спробували досягнути максимальної об'єктивності у висвітленні тогочасних подій.

Використовуючи у цьому дослідженні історико-генетичний метод, ми маємо змогу всебічно дослідити громадську думку російського суспільства у її зародженні, становленні та відмиранні. У нашому випадку дослідження стосується саме образу німецьких імператорів які значною мірою вплинули на хід людської історії кінця XIX – початку XX століття.

Метод контент-аналізу базується на принципі, як не дивно, умовного рентгенівського сканування будь-якого джерела, або ж наукової праці на наявність згадок та їх контексту, про окрему персону, або ж подію. Подібний

аналіз, на нашу думку, допомагає досліднику побачити реальне ставлення тієї чи іншої людини (редактора журналу, автора наукової праці, або ж історичного актора) до теми, яку вони педалюють. Підвищення інтересу до постатей німецьких імператорів ставалося, зазвичай, під час їх візитів до Російської імперії та подій міжнародної політики, які прямо, чи опосередковано стосувалися російської громадськості: кризи на Балканах, німецький вплив на Австро-Угорщину та Османську імперію, etc.

Подібні до дипломної роботи теми були **апробовані** під час конференції «Каразінські читання» у 2020¹ та 2021² роках.

Структурно робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, резюме та списку використаних джерел і літератури.

¹ Лузанов І. І. Російська преса про роль Вільгельма II у марокканських кризах 1905 і 1911 рр. //Каразінські читання: тези доповідей 73-ї міжнародної наукової конференції. Харків, 2020.

² Лузанов І. І. Німецький імператор Вільгельм II у карикатурах російських видань часів Першої світової війни. //Каразінські читання: тези доповідей 74-ї міжнародної наукової конференції. Харків, 2021. С. 22 – 24.

РОЗДІЛ I. ВІЛЬГЕЛЬМ I ТА ЙОГО ПРАВЛІННЯ: ПОГЛЯД З РОСІЇ

Світ ХХІ століття важко уявити без величезної кількості інформації: починаючи від інструкції до холодильника, закінчуючи політичними подіями в умовній Бразилії. Кожного дня наш мозок сприймає сотні рядків тексту та десятки нових графічних зображень. Таким чином, формується уявлення людини про навколишній світ. З розвитком інформаційних технологій людська цивілізація наповнюється сотнями тисяч нових подій, що в свою чергу породжує необхідність їх аналізу.

Будь яка інформація формує певний образ: уявлення про країну, про книгу або ж людину, усі ці явища є породженням абстрактного мислення, яке відрізняє нас від тварин. Однак, на формування будь-якого образу впливає кількість знань, які ми маємо з того чи іншого питання, та, звичайно, суб'єктивне сприйняття реальності кожною окремою людиною. В цьому плані ХІХ століття не стало виключенням.

Саме на цей час, який, на думку британського історика Еріка Гобсбаума, можна визначити як довге ХІХ століття¹ (1789–1914), прийшовся стрімкий розвиток інформаційних технологій: поява незалежних періодичних видань, розвиток журналістики та книгодрукування. Більше того, на це довге ХІХ століття припав початок Великої війни, яка поклала кінець існуванню колись могутніх імперій: Німецької, Австро-Угорської, Російської та Османської. Однак, це сталося лише наприкінці періоду, який буде описано нижче. Та нас цікавить, його меридіан. Час, коли на світову політичну арену вийшла нова імперія, об'єднана «залізом та кров'ю» та очолювана сьомим пруським королем Вільгельмом I.

Як зазначав з цього приводу німецький історик Генріх фон Зібель та сам перший німецький імператор, об'єднання Німеччини стало поворотом, який здійснила рука Бога, а на німецький народ зійшла його милість².

¹ Hobsbawm E. J. The Age of Empire 1875 – 1914. New York: Vintage books, 1989. 440 S.

² Дирльмайер Ульф, Гестрих Андреас, Херманн Ульрих. История Германии. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. С. 302.

Звичайно, якщо навіть не вдаватися до таких голосних заяв, слід визнати, що ця молода імперія як ніяка інша вплинула на історію другої половини XIX та середину XX століття. Якщо ж брати за аксіому той факт, що поразка Німеччини у Першій світовій війні породила хвилю реваншизму, прихід до влади НСРПН та початок Другої світової війни, тоді вплив події 1871 року на хід людської історії важко переоцінити.

Повертаючись до ідеї формування тих чи інших образів у людській свідомості, слід зазначити, що фактичним уособленням уявлення про країну можна вважати її лідера. У випадку з Німецькою імперією 70-х–80-х років XIX століття цим лідером був Вільгельм I фон Гогенцоллерн. Майбутній німецький імператор народився у 1797 році в родині прусського короля Фрідріха-Вільгельма III. Ставши після смерті свого брата Фрідріха-Вільгельма IV у 1861 році королем Пруссії. Десять років потому, у 1871 році, 73-х річному Вільгельму випала нагода стати імператором об'єднаної Німеччини.

Звичайно, що створення нової імперії у центрі Європи не могло пройти повз великих держав того часу: Британської імперії, Франції, Австро-Угорщини та Росії. У цьому списку нас цікавить саме остання, адже окрім спільних кордонів та династичних зв'язків, що поєднували ці дві держави, Російську та Німецьку імперії можна назвати головними антагоністами під час Першої світової війни.

Як зазначав французький історик П'єра Ренувен: «На думку Англії, об'єднана Німеччина повинна була тримати під своїм контролем Францію та Росію»¹, однак подальші події покажуть нам, наскільки керівництво Великої Британії помилялося.

На початку 60-х років XIX століття ставлення керівництва Російської імперії до Пруссії було скоріше позитивним, адже після поразки у Кримській війні, Росія потребувала нового союзника, який би зміг підтримати її позицію щодо перегляду принизливих умов Паризького трактату – заборони мати флот

¹ Renouvin P. Histoire des relations internationales, t. 5. Paris, 1953. P. 365.

на Чорному морі. Саме Вільгельм I та Отто фон Бісмарк обіцяли Росії підтримку у вирішенні цього питання¹.

Радянська дослідниця Ніна Кіняпіна взагалі приділяє цьому питанню ключову роль у всій зовнішній політиці Російської імперії того часу: «Відносини Росії з іншими державами у 1856–1871 роках визначалися тим, як та чи інша країна ставилася до її бажання переглянути окремі статті Паризької угоди»².

Коли ж Пруссія у 60-х роках почала провадити активну зовнішньополітичну діяльність, метою якої було створення Німецької імперії: війни з Данією, Австрією та Францією, російське суспільство поділилося на два табори – прихильників та противників посилення Пруського королівства. До першого табору належав сам імператор Олександр II та деякі члени імператорської родини. Ось як настрої російського царя з приводу перемоги пруських військ над австрійцями у битві під Кьоніггреці описує радянський дослідник Федір Аронович Ротштейн: «Пруська перемога під Садовою викликала привітальну телеграму від царя який, будучи онуком пруської королеви Луїзи, не міг не відчувати гордості та радості з приводу такого гучного успіху пруської зброї»³.

Під час наступної, франко-пруської війни, Олександр II займав активну пронімецьку позицію. Справа доходила до того, що запропоновані ним послуги Вільгельму I часто навіть шкодили національним інтересам Росії⁴. Як згадує у свої спогадах російський державний діяч та історик Дмитро Олексійович Мілютін: «Георгіївські хрести сипались на німецьких генералів та офіцерів, наче вони воювали за інтереси Росії»⁵.

Солідарними у цьому питанні з імператором були й «Московські відомості», які зазначали, що проголошення короля Вільгельма імператором є

¹ Королёв П. И. Пруссия глазами известных российских военных и политических деятелей в 50–70-е годы XIX века // Научные ведомости. 2010 №13. С. 76.

² Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX в. Москва: Изд-во «Высшая школа», 1974. С. 14.

³ Ротштейн. Ф. А. Из истории Пруско-Германской империи. Москва: Изд-во Акад. Наук. СССР, 1948. С. 107.

⁴ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 532.

⁵ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 185.

справжнім святом, не дивлячись на бойові дії, внаслідок яких декількома днями пізніше було захоплено сам Париж¹.

Представниками іншого табору, опозиційно налаштованого до думки імператора Олександр II, були впливові державні діячі та, навіть, спадкоємець російського престолу, майбутній Олександр III. Так, після битви під Седаном, під час франко-пруської війни, він написав: «Яку жахливу новину ми почули. Мак-Магона розбито, армія капітулювала, імператора Наполеона взято у полон. Це жахливо»².

Подібної до Олександра III позиції щодо цього питання дотримувався також російський журналіст та цензор Євген Михайлович Феоктістов: «На жаль, у випадку зі своєю настановою підтримувати Німеччину, міністр іноземних справ Тимашев був справжнім відлунням самого нашого монарха, який успадкував від свого батька ніжні почуття до правлячої родини Пруссії та навіть перевершив його. Ніколи ще наш уряд не знаходився у такому розриві з громадською думкою, як під час розгрому Франції німецькими полчищами. Подачка, яку кинув нам імператор Вільгельм, щодо відміни деяких статей Паризького трактату 1856 року ніяким чином не змінила цих настроїв»³.

Окремо варто відзначити, що не дивлячись на наявність протилежної до імператора думки, щодо питання з допомогою Вільгельма I у вищезгаданому питанні, царська цензура усіма способами намагалася залишити подібні думки лише в головах їх носіїв, і аж ніяк не бачити ці висловлювання на сторінках періодичних видань. Так, міністр іноземних справ Тимашев заявляв на нараді редакторам російських періодичних видань: «Московских ведомостей», «Вестника Европы», etc: «Ви самі, певна річ, здогадуєтесь, що великий крок, який щойно зробила Росія, був можливий лише при глибокому до нас співчутті однієї із європейських країн. Зрозуміло, що я кажу про Пруссію. А якщо Пруссія і надалі буде нас підтримувати, то державець не може допустити з боку

¹ Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871–1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897 – 1898. С. 39.

² Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 532.

³ Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва: Новости, 1991. С. 126.

нашої преси ні найменшого осуду дружньої нам країни: якщо і надалі ви будете дотримуватися ворожого до неї тону, то візьміть до уваги, що уряд не обмежиться погрозами, а вдасться до суворих каральних заходів»¹.

Таким чином, ми можемо бачити, що під час об'єднання Німеччини громадська думка хоч і не була єдиною у своєму ставленні до вищезгаданого процесу, однак, завдяки відношенню самого імператора та використанню цензури, відносини між обома державами залишалися доволі теплими. Як зазначав російський дослідник Микола Якович Данилевський: «Якщо ж інтереси, що існують у суспільстві, знаходяться у протиріччі з інтересами та цілями уряду – то не може бути ніякого сумніву, що уряду необхідно вдаватися до приборкання преси, щоби заборонити їй збуджувати антиурядові інтереси»².

Не дивлячись на критичне ставлення таких діячів як Є. М. Феоктістов, допомога Вільгельма I та Бісмарка щодо скасування однієї із статей Паризького трактату, яка стосувалася Чорного моря, була доволі дієвою³.

Однак, варто проаналізувати, чи могло би бути вигідним для Росії формування нової, могутньої сили посеред європейського континенту? Як зазначає у своїх спогадах Дмитро Мілютін: «В той час, коли державець радів за блискучі успіхи свого дядька та друга, у російському суспільстві більшість мислячих громадян розуміло небезпеку, яка загрожувала нам у майбутньому. Наскільки імператор міцно покладався на традиційний союз із Пруссією, як на найвірнішу опору миру у Європі, настільки ж громадська думка не вірила у довготривалість цього союзу, заснованого більше на особистих симпатіях обох монархів, ніж на інтересах їх держав»⁴.

І справді, беручи до уваги подальші зміни у відносинах між обома країнами, та Велику війну 40 років потому, чи відповідало захоплення Олександра II політикою Вільгельма I реальному стану справ, чи все ж таки суб'єктивний фактор зіграв у цьому питанні вирішальну роль? На це питання

¹ Феоктістов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва: Новости, 1991. С. 123.

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург: Н. Страхов, 1895. С. 309.

³ Там само. С. 122.

⁴ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 46.

неможливо дати стовідсотково стверджувальну відповідь, адже беручи до уваги всі згадані факти та тогочасну кон'юнктуру можна тільки сказати, що на позитивне сприйняття Пруссії та Вільгельма I російським суспільством впливали як об'єктивні фактори: зближення на фоні протистояння з Францією, пошук нового союзника, так і доволі суб'єктивні: особиста дружба Олександра II та Вільгельма I.

Ось як російський публіцист, консерватор за політичними поглядами, Михайло Никифорович Катков коментував період 70-х років XIX століття: «Росія знаходилася в найкращих відносинах з Пруссією. Обидва двори не тільки були поєднані сімейними узами, але ці відносини зміцнювалися ще довголітньою дружбаю»¹.

Варто зазначити, що Вільгельм I, у своєму ставленні до російського імператора відповідав Олександру II взаємністю. Так, німецький кайзер давав своєму російському колезі деякі поради, у зв'язку з проведенням Олександром II політичних реформ всередині Росії². Більше того, німецький кайзер писав у одному з листів до російського царя, що Німеччина ніколи не забуде послуг, які Росія надала їй у 1864–1871 роках³.

Під час дружніх візитів до Санкт-Петербурга німецький кайзер складав враження вихованої та люб'язної людини у віці. Так, воєнний історик Дмитро Мілютін писав у своєму щоденнику: «Я задоволений, – сказав Вільгельм, що мені вдалося побувати у Петербурзі та на власні очі зміг переконатися, наскільки несправедливими були слухи, які мені довелося чути, що, ніби то, російські війська уже не в такій блискучій формі, як раніше. Зі мною він був люб'язний»⁴.

Цікавим видається той факт, що під час цих поїздок німецький імператор відкрито засуджував дії російської преси, яка, не дивлячись на особисті відносини обох державців, провокувала погіршення відносин між імперіями.

¹ Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871 – 1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897 – 1898. С. 89.

² Там само. С. 266.

³ Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная Новь, 1923. С. 244.

⁴ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 81.

Згадуючи про ці події Дмитро Мілютін зазначав: «Не тільки Майтенфель, але і сам імператор Вільгельм в розмовах із царем, і з Гірсом, і зі мною приписували значну частину охолодження між двома імперіями журнальній полеміці»¹.

Пов'язане це охолодження було із непростими відносинами населення Прибалтійських губерній Російської імперії, значний відсоток якого складали етнічні німці, із російською адміністрацією. Так, населення цих самих губерній виражало неабиякі симпатії щодо процесу об'єднання Німеччини. Відразу після перемоги у війні з Францією, один із берлінських журналістів повідомляв, що більш захопленої відозви не очікувати навіть всередині самої Німецької імперії. Відозва дійсно чудова. Уявіть собі, що балтійський публіцист порівнює німецького канцлера зі старозавітним Мойсеєм, з тією тільки різницею, що Бісмарку вдалося те, чого не зміг зробити сам Мойсей².

Проте, як зазначав російський публіцист Михайло Катков: «Не будемо сперечатися з німецьким публіцистом с приводу захоплених відгуків балтійських бюргерів, але, що стосується селян, то він, як нам здається, забіг трохи наперед»³.

У відповідь на подібне співчуття з боку фактичних підданих російського імператора представники руху слов'янофілів почали провадити власну політику. Федір Іванович Тютчев написав з цього приводу: «Слов'янський світ, зімкнись тісніше... «Єдність» – проголосив оракул наших днів, – бути може, що з'єднане лише залізом та кров'ю... але ми спробуємо з'єднати його любов'ю, а там побачимо, що міцніше»⁴. У цьому випадку ми бачимо пряме посилення на відомий вислів Отто фон Бісмарка, у протиположності якому автор пропонує вдатися до братньої любові, яка дозволить усім слов'янам перемогти у протистоянні із німецьким світом.

¹ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.3: 1878 – 1880 гг. Москва: Государственная Библиотека СССР, 1950. С. 162.

² Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871–1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897 – 1898. С. 47.

³ Там само. С. 48.

⁴ Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 19. Jahrhundert: von der Jahrhundertwende bis zu den Reformen Alexanders II. / Hrsg.: Herrmann Dagmar. München: Fink, 1992. S. 461.

Більше того, не дивлячись на дійсно теплі відносини між двома імператорами, загальна громадська думка, та позиція деяких державних і військових діячів з приводу образу Вільгельма I та самої Німецької імперії іноді досить сильно відрізнялася від офіційного вектору російської зовнішньої політики.

Так, у 70-х роках XIX століття російські генерали: Драгомиров, Гурко та Скобелев, відкрито показували своє негативне ставлення з приводу домінування у Європі німецької зброї¹. А російський соціолог Микола Якович Данилевський вважав, що німці не люблять російського народу² та додавав, що : «Потрібно бути сліпим, щоб не бачити, що ті самі національні питання в далекому майбутньому спровокують війну Австрії з Росією, а можливо і з Німеччиною»³. Сенатор Російської імперії Олександр Половцев писав з цього приводу наступне: «Війну між Росією та Німеччиною Мирський вважає справою ризикованою для останньої, через неабиякі здібності російського солдата» Віддаючи, при цьому, належне пруському генеральному штабу та особисто Вільгельму I⁴.

Таким чином, можна стверджувати, що не дивлячись на особисте ставлення Олександра II до Вільгельма I, всередині російського суспільства все ж таки пустила коріння ідея щодо військового протистояння із новим європейським гегемоном, не дивлячись на те, що Росія з Німеччиною так і не мали прямих військових конфліктів аж до 1914 року.

Окрему увагу варто приділити ролі Вільгельма I та Німецької імперії у політиці Російської імперії на Балканах. Після програшу у Кримській війні, російські військові кола бажали взяти реванш. Не останню роль у розпалюванні інтересу до цього напряму відігравав рух слов'янофілів, який саме у 70-х роках XIX століття набрав стрімкої популярності. Тому не дивлячись на майже союзницькі відносини між Росією та Німеччиною, правляча верхівка першої не

¹ Керсновский А. А. История русской армии. Москва: Директ-Медиа, 2014. С. 193.

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург: Н. Страхов, 1895. С. 297.

³ Там само. С. 269.

⁴ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 111.

відкидала навіть можливість війни із Другим Рейхом, який точно стане не бік Австро-Угорщини у випадку конфлікту на Балканах: «Тепер Австрію підбурює Німеччина до поневолення і всього турецького слов'янства»¹.

Коментуючи брошуру одного французького публіциста Михайло Катков ще у 1871 році звернув увагу на майбутню роль Німеччини у балканських справах: «Ми можемо заспокоїти невідомого автора брошури про яку йде мова: Німецька імперія, яка переможно виходить з боротьби з його Батьківщиною, не буде допомагати нам на берегах Босфору. Вона набагато серйозніше своєї розбитої супротивниці зацікавлена кожною подією на Сході, кожним рухом у слов'янському світі, кожним кроком Росії, і не тільки в її зовнішніх, але й у внутрішніх справах»².

Однак, німецькі правлячі кола також демонстрували деяку насторогу, з приводу проведення Росією реформ та підготовки до нового протистояння із Туреччиною. Ось, що з цього приводу згадував Дмитро Мілютін, російський військовий міністр: «Німецькі генерали чомусь впевнені у тому, що всі наші військові реформи останніх часів спрямовані проти Німеччини. Військовий міністр Роон, сидячи біля мене під час обіду, казав мені, що він не розуміє для чого ми збираємося вводити у Росії загальну військову повинність, яка повністю не відповідає нашому державному устрою та рівню цивілізованості народу»³.

Проте навіть у проведенні вищезгаданих військових реформ російський уряд брав за приклад прусську систему: «Не приводячи іншої причини, як то «так носили раніше», або що «так у пруссаків...». У таких випадках будь-які логічні доводи марні»⁴. Більше того, вже під час російсько-турецької війни 1877–1878 років, російський імператор, не дивлячись на застереження з боку власних підданих, аргументував свою особисту участь у військових діях

¹ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург: Н. Страхов, 1895. С. 366.

² Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871 – 1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897 – 1898. С. 16.

³ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 46.

⁴ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 147.

наступним чином: «І який же аргумент проти цих доказів? – що приймав же участь у бою імператор Вільгельм»¹!

Так, слов'янофіл Микола Данилевський навіть вважав, що: «Німеччина, яка перемогла Наполеона III, з геніальним Бісмарком на чолі, ніяк не може зайняти центрального положення. Все обмежується тільки політичним впливом Бісмарка та повагою до відмінної воєнної організації Німеччини, яку інші держави не встигли ще повною мірою собі засвоїти»².

Вже з початком війни проти Османської імперії російські слов'янофіли мали змогу побачити на власні очі втілення всіх тих припущень, які вони покладали на політику Вільгельма I. Діючи у тандемі з Бісмарком, німецький кайзер надав перевагу підтримці Австро-Угорщині, у разі виникнення непередбачених дій з боку Російської імперії. Коли ж Олександр II захотів почути пояснення подібної поведінки з боку німецького імператора, останній почав майже вибачатися перед своїм товаришем: «За його словами, Німеччина, яка постійно має перед собою загрозу в обличчі Франції, не може погіршувати свої відносини ні з Австрією, ні з Англією... Тому Росії нам нема чого очікувати щирої підтримки, що особисті заяви імператора, нехай і найсердечніші, залишаться лише платонічними переконаннями у дружбі, поміж тим як насправді політику веде залізна рука німецького канцлера, налаштовано проти Росії та особисто кн. Горчакова»³.

Олександр II не залишив без відповіді пояснення Вільгельма I. Так, вбачаючи у політиці німецького канцлера загрозу для російської сфери впливу на Балканах, російський імператор був занепокоєний чутками про допомогу Австро-Угорщині з боку Німецької імперії. Кажучи про політичні інтриги Бісмарка, цар порівнював його з Наполеоном I, який по закінченню війни відразу ж шукав приводу до початку нової. Навіть сучасники заявляли, що

¹ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.2: 1876 – 1877 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1949. С. 195.

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург: Н. Страхов, 1895. С. 259.

³ Милютин Д. А. В 4 т.: Т.3: 1878 – 1880 гг. Москва: Государственная библиотека СССР. Отдел рукописей, 1950. С. 160.

дивно було чути таку позицію з вуст імператора – друга та вірного союзника Вільгельма I¹.

Проте, все закінчилося доволі мирно. Німецький імператор не почав форсувати події, а прибуття фельдмаршала Мантейфеля на скликану конференцію з турецького питання не мала іншого значення, як тільки особисте від імператора Вільгельма пересвідчення у збереженні почуття подяки до російського державця².

Однак, скликаний у 1878 році, відразу по закінченню російсько-турецької війни 1877 – 1878 років, конгрес, який пізніше отримав назву Берлінського показав справжні геополітичні цілі Вільгельма I та його досвідченого канцлера Бісмарка. «Особливе обурення рішення Берлінського конгресу викликало у слов'янофілів та їх прихильників»³. Як писав російський слов'янофіл Микола Данилевський: «І ці послуги (допомога Пруссії у війнах проти Наполеона – I. Л.) Росії Німеччині не повторились у 1870, 1871 роках? – і за було відплачено Берлінським конгресом»⁴? Таким чином ми можемо бачити, що освічена частина російського суспільства сприйняла дії Вільгельма I як справжню зраду.

Не останню роль у погіршенні російсько-пруських відносин зіграв і суб'єктивний фактор. Так, вже влітку 1879 року німецькі газети писали про те, що головним чинником «охолодження» відносин між Німецькою та Російською імперіями є вплив військового міністра Мілютіна на Олександра II⁵. І це навіть не дивлячись на те, що Мілютін мав гарні відносини з самим Вільгельмом I, якого він характеризував наступним чином: «Після навчань імператор Вільгельм зробив мені честь своїми відвідинами; ясна річ, що я вважав неподобством прийняти такого високого гостя. Взагалі, старий імператор дуже

¹ Мілютин Д. А. В 4 т.: Т.3: 1878 – 1880 гг. Москва: Государственная библиотека СССР. Отдел рукописей, 1950. С. 193.

² Мілютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.2: 1876 – 1877 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1949. С. 74.

³ Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX в. Москва: Изд-во «Высшая школа», 1974. С. 186.

⁴ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург: Н. Страхов, 1895. С. 362.

⁵ Мілютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Государственная библиотека СССР, 1947. С. 53.

люб'язний з усіма. В народі дами дали йому прізвисько – (рос. меняла), Бог знає чому». Зі жвавою увагою слухав він мої пояснення та задавав питання»¹.

Як охарактеризував російсько-німецькі відносини 60-х–70-х років XIX століття сучасний російський дослідник Петро Корольов: Ці відносини розвивалися від зближення до конфронтації»².

Так, після вбивства у 1881 році Олександра II, охолодження у відносинах між Німецькою та Російською імперією лише посилювалося. У тому ж році у відставку було відправлено Дмитра Мілютіна, якого негативно сприймали деякі німецькі державні діячі. Як згадував німецький посол у Петербурзі фон Швейніц: «Мене відвідав новий міністр Ванновський... Генерал повністю розділяє мої погляди... Ванновський представляється мені справжнім солдатом, яким ніколи не був Мілютін»³.

Не останню роль у процесі охолодження відносин між імперіями зіграла особиста неприязнь нового російського царя до усього німецького. Прикладом такого антагонізму можна вважати так зване «Ігнатівське гоніння» на німців та євреїв, яке мало місце на початку правління Олександра III. Ось як ці події коментував сам Вільгельм I: «Я дуже шкодую, про ці дії російського керівництва, тому що, балтійські німці завжди були вірними підданими російського престолу, а якщо Ваш уряд своїми діями спрямує їх симпатії в інший бік, то жоден німець, я перший не відмовлю їм у співчутті». «Все це, – додав імператор Вільгельм, нагадує мені початок правління Миколи I. Незабаром після його коронації я провів зиму у Петербурзі і, проводячи вечори утрюх з моєю сестрою та її чоловіком, постійно чув від нього, що у керівництві знаходиться забагато німців, що це ображає народні почуття і що необхідно до списку високих посад ввести більше природніх, російський імен. Через три роки я знову приїжджав до Петербургу і тоді почув від того ж імператора

¹ Мілютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 80.

² Корольов П. И. Пруссия глазами известных российских военных и политических деятелей в 50 – 70-е годы XIX века // Научные ведомости. 2010 №13. С. 77.

³ Мілютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 65.

Миколи зовсім інше. Він стверджував, що німці відмінно служать і що він більше не має намірів робити ніяких змін у цьому сенсі»¹.

У цей же час, на сторінках тоді ще ліберального видання «Московские ведомости» висвітлювалася думка про антагонізм між німецьким та російським населенням Прибалтики².

Проте, не дивлячись на відверту германофобію новоспечений російський державець все ж продовжував дотримуватися деяких норм дипломатичного етикету, та проводити військові паради на честь німецького кайзера³. Як згадував державний секретар Російської імперії Олександр Половцев: «Великий князь читає мені лист, який він отримав від імператора, з дорученням їхати до Берліну та привітати кайзера Вільгельма в день святкування ним 70-річчя від того дня, як він отримав Георгіївський хрест після битви при Бар-сюр-Аубе. Великий князь дуже задоволений цим порученням»⁴.

Однак, не дивлячись на збереження подібних зовнішніх проявів нормальних відносин, таємно російський уряд розпочинав підготовку до укладання союзу із Французькою республікою, та не виключав можливої війни із Австро-Угорщиною та Німецькою імперією. Так, у 1882 році імператор Олександр III провів таємну нараду для обговорення плану оборонної кампанії у випадку війни проти колишніх союзників⁵. Як згадував пізніше державний секретар Російської імперії Олександр Половцев: «Секретна при цьому доповідь жахає своїм тоном, який не виключає початок війни»⁶.

Думку Олександра III з приводу подальших відносин з Німецькою імперією розділяла також значна кількість державних діячів всередині Росії. Так, на думку графа Шувлова, у зовнішній політиці Росії на той момент не залишалося нічого іншого, окрім як мовчати та очікувати, щоб після смерті Бісмарка, внутрішні негаразди у Німеччині дали нам можливість у союзі з

¹ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 392.

² Московские ведомости. 1884. 20 марта.

³ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.4: 1881 – 1882 гг. Москва: Гос. библиотека СССР. Отдел рукописей, 1950. С. 80.

⁴ Там само. С. 193.

⁵ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 80.

⁶ Там само. С. 37.

Францією (коли там зміниться керівництво), підняти голову та вийти з того сумного положення, в якому Російська імперія на той час знаходилася¹.

Як згадував у цей самий час російський журналіст Євген Михайлович Феоктістов: «Роздуми, що стосувалися російсько-пруських та російсько-французьких відносин епохи Єлизавети Петрівни («Русский вестник», 1882 року) отримували виключно актуальне значення під час пропаганди російсько-французького союзу та розриву з Німеччиною»².

Вже у 1884 році відбулася відома зустріч австрійського, німецького та російського імператорів через необхідність обговорення нових політичних подій на Балканах. За результатами вищезгаданої зустрічі високі договірні сторони «Бажаючи уникнути будь-яких суперечностей між собою, зобов'язуються рахуватися з інтересами договірних сторін на Балканському півострові»³. Однак, через загострення російсько-австрійських відносин у 1885–1886 роках, яке відбулося внаслідок питання зовнішньополітичного вектору молодого Князівства Болгарія та нещодавньої сербсько-болгарської війни 1885 року, «Союз трьох імператорів» фактично припинив своє існування.

У цьому контексті особливу увагу варто приділити саме питанню Болгарії. Адже країна, яка отримала фактичну незалежність від Османської імперії саме за допомогою Росії, майже миттєво відвернулася від «визволительки» та почала орієнтуватися на підтримку Німеччини та Австро-Угорщини, що в кінцевому рахунку зіграло неабияку роль у виборі Болгарією сторони під час Великої війни. Беручи до уваги ту роль, яку німецька дипломатія зіграла саме під час її кризи, ми вважаємо за необхідне згадати як цю подію сприйняли всередині самої Російської імперії, звертаючись до матеріалів періодичних видань.

Відразу варто зазначити, що російські періодичні видання були згодні в одному, що переворот 1886 року був нічим іншим, як провалом російської

¹ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 137.

² Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва.: Новости, 1991. С. 19.

³ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1: От Французской революции до империалистической войны / Сост. Ю. В. Ключников, А. Сабанин. Москва: Литиздат НКВД, 1925. С. 238.

дипломатії не лише у Болгарії, але і на всіх Балканах¹. Так, міжнародний огляд «Вестника Европы» завершувався справжнім закликком до перегляду російської політики на Балканах: «Вивчення питання, яким чином ми втратили симпатії в Румунії, Греції, Сербії... могло б багато чого пояснити у «заплутаності болгарського питання»².

Однак, німецький канцлер не був би собою, якби не написав, не дивлячись на нормальні відносини між країнами, наприкінці того ж самого 1886 року Бісмарк, що: «Саме в результаті вступу в Болгарію, Росія стане вразливою для Австрії; коли російські війська будуть знаходитися у Болгарії, вони опиняться у пастці. Росія стане у військовому відношенні слабше»³.

У цей час російський філософ, дипломат та консерватор Костянтин Миколайович Леонт'єв писав, що Німеччина, на чолі з Вільгельмом I, у цей час мала вигляд «серйозної монархії», яка, все ж, трималася лише на славі переможців у попередніх військових конфліктах та політичною перевагою над своїми супротивниками, у тому числі і на Балканах⁴.

З цього ж самого приводу «Московские ведомости» зазначали, що поїздки міністра закордонних справ Миколи Гірса у Берлін, задля вирішення суперечностей, що виникли з приводу Балканського питання, схожі на давні подорожі московських правителів до Золотої Орди і що у зв'язку з цим необхідно укласти союз із Францією. Бісмарк, із дня усунення Олександра Баттенберга так всеохоплююче прийняв бік Росії, що накликав на себе значне невдоволення з боку німецької преси, армії та імператорського двору⁵.

Однак, саме завдяки подібним «подорожам» до Берліну, у 1887 році Німеччина, та Росія, за ініціативою останньої, уклали «Договір перестраховки», у якому зазначалося, що: «Й. В. імператор всеросійський та Й. В. імператор Німеччини, бажаючи надати практичний характер ідеї, яка керує їх сердечною

¹ Смирнов С. И. Болгарский кризис и проблемы Балканской политики России в 1870-х – 1880-х годах на страницах отечественной периодической печати // Экономика образования. 2012. С. 165.

² Иностранное обозрение // Вестник Европы. 1886. – №.12. – С.905.

³ «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871–1918 гг. / Отв. ред. В. К. Волков. Москва: Наука, 1977. С. 18.

⁴ Леонт'єв К. Н. Избранные письма. Санкт-Петербург, 1993. С. 48.

⁵ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 485.

згодою, тобто, укріпити мир, який зараз панує у Європі і віддалити можливість війни, яка могла би його порушити...¹». Тому, зі слів того ж Гірса, який: «Вірив у миролюбні наміри князя Бісмарка та імператора Вільгельма навіть набагато більше, ніж в пана Буланже та його прихильників»², ми можемо зробити висновок, що серед оточення того ж Олександра III все ще залишалися чиновники, які не вбачали прямої необхідності у негайному підписанні союзу із Францією.

У зв'язку з цим необхідно згадати про цензуру яка, звертаючись до особистого ставлення російського імператора до деяких періодичних видань, відіграла значну роль у формуванні правильної думки навколо необхідності франко-російського союзу. Так, своє негативне ставлення до тих самих «Московских ведомостей» Олександр III пояснював тим, що: «Він не довіряє газеті, яка у своїх роздумах про зовнішню політику дійшла до того, що їй тепер ніхто не вірить»³.

Більше того, тогочасний начальник головного управління по справам друку Міністерства внутрішніх справ Євген Михайлович Феоктистов зазначав, що: «Преса – велике благо, але вона сама може слугувати джерелом великого зла, особливо у нас. В інших країнах суспільство досягло більш-менш високого рівня розвитку, перш ніж журналістика отримала вплив на громадську думку; у нас зовсім інакше: безліч нашої публіки замість книжок звернулися до журналів, та з них отримували будь-яку мудрість, і це у вкрай неспокійні часи нашого історичного існування, коли інтереси та вподобання знаходяться у сильному бродінні»⁴.

Усі вищезгадані події не могли не знайти свого відображення у російському суспільстві, яке, не дивлячись на переважно позитивне ставлення до старого кайзера, все ж вбачало необхідність у протидії німецькій зовнішній політиці та поступовому зближенні із Французькою республікою. Так, за

¹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856 – 1917 / Сост. И. В. Козьменко. Отв. ред. Е. А. Адамов. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952. С. 124.

² Ламздорф В. Н. Дневник (1886 – 1890) Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 53.

³ Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва.: Новости, 1991. С. 253.

⁴ Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва.: Новости, 1991. С. 231.

даними радянського дослідника Михайла Покровського справа доходила до того, що: «Періодичні видання імперії прославляли фінансову могутність Франції, а «Марсельезу» з непокритою головою слухав сам імператор»¹

Проте, вже навіть напередодні смерті Вільгельма I Олександр III досі стверджував, що у нещодавній ноті російського «Інваліду»² містяться неправильні звинувачення проти прусського народу, як, наприклад, звинувачення в укріпленні міста Грауденц, які вже давно було наказано зрити, і взаємини між двома державами можуть залишатися нейтральними.³

Варто згадати той факт, що вже коли у 1888 році міністр закордонних справ Гірс отримав телеграму із Берліну, яка сповіщала про смерть старого імператора Вільгельма I, якого у народі прозвали «поважним старцем»⁴, усі присутні на сніданку перестали розмовляти та відправили додому музикантів, таким чином віддаючи належне пам'яті померлого кайзера⁵.

Цікаво також те, що за даними видання «Новий час», навіть на смертному одрі німецький імператор розмовляв зі своїм онуком, майбутнім Вільгельмом II про Росію. Він сказав, між іншим, що він глибоко впевнений у тому, що не дивлячись на постійні дипломатичні ігри останнього часу, війни з Росією бути не може»⁶.

В цілому, ми можемо стверджувати, що образ першого німецького імператора не зазнав значних змін протягом усього періоду його правління, на відміну від загального ставлення до держави, якою він керував. Відношення російської громадськості до Німецької імперії змінювалося в залежності від політичної кон'юнктури у світі, тоді як Вільгельма I російське суспільство запам'ятало Вільгельмом на прізвисько «Старий»⁷.

¹ Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная Новь, 1923. С. 310.

² Нота несла у собі звинувачувальний характер: редактори газети звинувачували німецьке військове керівництво у будівництві нових укріплень на кордоні з Російською імперією.

³ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.2 1887 – 1892 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 69.

⁴ Ламздорф В. Н. Дневник (1886 – 1890) Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 58.

⁵ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 93.

⁶ Новое время. Санкт-Петербург. 1888. № 4313.

⁷ Ламздорф В. Н. Дневник (1886 – 1890) Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 186.

РОЗДІЛ II. ФРІДРІХ III В ОЦІНКАХ СУСПІЛЬСТВА ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ

Фрідріх Вільгельм Ніколаус Карл Пруський був єдиним сином у сім'ї тоді ще спадкоємця прусського престолу, майбутнього імператора Вільгельма I. На момент, коли у 1861 році молодий Фрідріх став кронпринцем Пруссії, відносини цієї держави з Російською імперією можна було назвати союзницькими. Адже після поразки у Кримській війні та дипломатичних прорахунків щодо Австрії, Росія шукала нового союзника у Європі. Пруссія була ідеальним кандидатом на цю роль. Розраховуючи на майбутню підтримку у війнах за об'єднання Німеччини, тогочасний прусський канцлер Отто фон Бісмарк вбачав гарну можливість у тому, щоби мати за плечима такого партнера, як Російська імперія. Думка, щодо подібного розвитку подій виказувалася у тогочасних газетних та журнальних статтях, салонних розмовах та особистих листах. Вона стала, так би мовити, загальноприйнятою думкою панівних верств Російської імперії¹.

Як зазначали тогочасні російські військові: «Пруська військова система є найпростішою, найсправедливішою найменш обтяжливою та найбільш працездатною військовою системою у тогочасній Європі². Тому такий союз мав бути вигідним обом країнам.

Що ж стосується особисто Фрідріха III, то його образ з самого початку війн за об'єднання Німеччини сформувався та протримався до самої його смерті у 1888 році. Так, наприклад, під час однієї із зустрічей російський військовий міністр Дмитро Мілютін писав, що: «Принц був дуже люб'язний, притримав на пів години, розмова переходила із одного предмету на інший; здається, запрошення не мало ніякої особливої цілі, окрім звичайної люб'язності та бажання бачити мене перед своїм від'їздом»³.

¹ Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871 – 1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897 – 1898. С. 16.

² Там само. С. 48.

³ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1 1873 – 1875 гг. Москва: Гос. библиотека СССР, 1947. С. 135.

Взагалі, у очах переважної більшості російської громадськості Фрідріх III сприймався як людина, що з гідністю виконує свої обов'язки перед батьківщиною та добре вміє тримати себе у суспільстві, справляючи враження прямого та чесного чоловіка з міцним характером військового¹.

Пригадуючи часті візити майбутнього кайзера Фрідріха III до Російської імперії, російський письменник та державний діяч Євген Феоктістов згадував: «Принц Фрідріх-Карл їздив у супроводі наших військових, був дуже уважний до Каткова, взагалі, намагався справити усюди найприємніше враження»².

Проте, не дивлячись на таке лояльне ставлення до фігури тогочасного кронпринца, деякі російські політичні діячі, зокрема Микола Данилевський, дивлячись на поступове посилення Пруської держави писав, що: «Німці, не дивлячись на їх славетний космополітизм, досі тільки у єдиній німецькій цивілізації вбачають порятунку для світу»³. Тому, навіть особисте ставлення до Фрідріха III ніяким чином не могло змінити поглядів деяких російських слов'янофілів, які вбачали у Пруссії, яка: «Стала для Німеччини тим, чим колись був Бранденбург для самого Пруського королівства»⁴, беручи до уваги ту саму «пруську войовничість».

Однак, ця сама «пруська войовничість» симпатизувала значній кількості російських військових, які вбачали у Пруссії, як вже зазначалося раніше, потенційного військового союзника. Тому постать Фрідріха викликала здебільшого позитивні відгуки у російської громадськості.

Проте, у зв'язку з цим варто згадати один цікавий епізод, який стався під час візиту Фрідріха до дружини майбутнього російського імператора Олександра III. «Звичайно, їй неприємно, – сказав Фрідріх, – бачити людину, яка надала деякі послуги своїй Вітчизні у війні з Данією, але політика ніколи не була моїм призначенням; я людина військова і виконав тільки свій обов'язок; чи

¹ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.3: 1878 – 1880 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1950. С. 253.

² Феоктістов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва.: Новости, 1991. С. 129.

³ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург: Н. Страхов, 1895. С. 50.

⁴ Там само. С. 480.

можна звинувачувати мене у цьому»? Принц взагалі тримав себе з великим тактом; із розмов з ним можна було зрозуміти, що він належав до числа незадоволених. Зі своєю солдатською відвертістю він навіть сказав, що якщо не зміниться його положення у Берліні, то він все покине та переселиться до Рима¹.

Вже під час останньої війни із циклу воєн за об'єднання Німеччини, т. з. франко-пруської, про яку російський поет Федір Тютчев писав: «Справа Наполеона III більш справедлива, але моральна перевага на боці німців»², публіцист та консерватор за політичними поглядами, Михайло Катков зазначав, що: «За виключенням Голландії та Бельгії, із усіх сусідніх держав, в останні шість років Пруссія не воювала лише з Росією. Подякуємо же долі за те, що Франція зіткнулася з прусською військовою системою раніше за нас»³. У цих словах ми знову бачимо підтвердження пануючої у Росії думки про військову міць Пруссії та її головнокомандувачів, одним із яких, як і під час австро-пруської війни, був кронпринц Фрідріх.

У зв'язку з цим слід згадати про деякі політичні наслідки, які принесла війна за гегемонію на німецьких землях. Так, радянський дослідник Федір Ротштейн у своїй праці «Із історії Прусько-Німецької імперії» зазначав, що: «В день битви під Садовою проходили нові вибори у пруський ландтаг, і замість 38 консерваторів у новій палаті їх стало 123; зате кількість ліберальних мандатів упало з 143 до 83, а мандатів лівого центру – зі 110 до 65. Не тільки Австрію було розбито на богемських полях, але і німецьку буржуазію»⁴. За цими словами вченого із СРСР стоять серйозні зміни у політичному житті у майбутній Німецькій імперії, адже саме ці зміни мали важливе значення на подальші німецько-російські відносини та формування образів німецьких кайзерів всередині російського суспільства.

¹ Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва.: Новости, 1991. С. 128.

² Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 19. Jahrhundert: von der Jahrhundertwende bis zu den Reformen Alexanders II. / Hrsg.: Herrmann Dagmar. München: Fink, 1992. S. 460.

³ Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871 – 1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897 – 1898. С. 49.

⁴ Ротштейн Ф. А. Из истории Прусско-Германской империи. Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1948. С. 116.

Так само події всередині Російської імперії впливали на відносини між країнами. Так, підняте раніше питання остзейських німців завжди викликало деякі суперечності між обома суспільствами. Майбутній російський цензор Євген Феоктистов приводить у своїх спогадах цікаві дані з приводу вищезгаданого питання. Одного разу, на зустрічі із німецьким послом генералом Гансом Швейніцом Феоктистов сказав: «Дозвольте, – підмітив я, – звернутися до вас із питанням: скажіть, чи схвалюєте ви те, що ми робимо для утвердження російської влади в Остзейському краї? Швейніц на хвилину задумався: «Ні, не схвалюю». – Ну так як же ви хочете, щоб при таких розбіжностях у поглядах зменшився антагонізм між нашим та вашим суспільством»¹? Більше того, той самий Швейніц зазначав, що: «Якби між нашими державами було розірвано тісний зв'язок, – говорив Швейніц, то провина впала б виключно на російську пресу»².

Повертаючись до Фрідріха III хотілось би зазначити, що вищезгадану тезу не потрібно вважати аксіомою. Так, не дивлячись на здебільшого партнерські відносини між імперіями, деяка частина російського суспільства все ж таки не розділяла захоплення прусською армією, а навпаки, всіляко наголошувала на необхідності приборкання агресивної прусської зовнішньої політики. Ось як одну із зустрічей з майбутнім кайзером Фрідріхом описував Дмитро Мілютін: «Принц посміхнувся та, запросивши мене сісти, почав говорити про необхідність підтримувати і у майбутньому традиційну дружбу між Росією та Німеччиною, на що я відповів, що у цьому цілком впевнені у нас всі носії здорового глузду, що якщо у Німеччині так розповсюдилось переконання у ворожому до неї ставленні в Росії, то головним чином в у цьому винна журнальна полеміка, яка постійно перебільшує будь-яке непорозуміння, що виникає у політиці. До цього я додав, що створеною репутацією германофоба я зобов'язаний тій же пресі... На цьому повинна була перерватися наша розмова, так як принц поспішав до імператора на сніданок і, прощаючись

¹ Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848 – 1896). Москва.: Новости, 1991. С. 296.

² Там само. С. 295.

зі мною, виражав тверду надію на збереження між Росією та Німеччиною найкращих відносин»¹.

Вже під час Балканської кризи, викликані війною між Російською та Османською імперіями та підписаного пізніше Берлінського трактату 1878 року, воєнний міністр імперії Романових згадував: «В останні дні нічого нового, окрім новини про підписання трактату в Берліні, про обід у спадкоємця німецького престолу та розмов про небачену нахабність англійських послів»². І знову ми бачимо згадку про Фрідріха III, як про людину тактовну та дипломатичну.

Зі смертю Олександра II у 1881 році зовнішня політика Російської імперії по відношенню до імперії Німецької зазнала деяких змін. Не дивлячись на те, що німецький імператор Вільгельм I виказував свої співчуття з приводу смерті російського царя, з яким його пов'язували дружні відносини, новий російський імператор Олександр III мав власні погляди на майбутнє німецько-російських відносин.

У зв'язку з цим російський сенатор Олександр Половцов згадував: «Шувалов зупинявся в Берліні, де був запрошений до імператриці та імператора Вільгельма, який запевнив його у своєму теплому до російської держави співчутті, так само, як і спадкоємний принц Фрідріх»³. В той же час Половцов мав приватну бесіду із майбутнім Фрідріхом III, в якій останній: «Сказав багато фраз про взаємну дружбу та прив'язаність імператора Вільгельма I до нашого покійного царя, та про надію на подальше продовження тих самих дружніх відносин»⁴.

Однак, справи на міжнародній арені продовжували вносити свої корективи у відносини між імперіями. Так, вже у 1884 році на зустрічі австрійського, німецького та російського імператорів через події на Балканах їм не вдалося вирішити протиріччя, які виникли між ними, що і поклало кінець

¹ Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.3: 1878 – 1880 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1950. С. 254.

² Там само. С 78.

³ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 398.

⁴ Там само. С. 39.

союзу трьох імператорів. Більше того, вже згаданий раніше Олександр Половцов писав з цього приводу: «Шувалов передавав свої враження про непорозуміння, яке поширюється між нами та Німеччиною, яке витікало з невдоволення за те, що ми постійно посилюємо свою кавалерійську лінію вздовж прусського кордону та дозволяємо пресі критикувати Німеччину, коли вміємо змушувати її мовчати по інших питаннях»¹.

Напруга росла, не дивлячись на те, що навіть покладаючись на слова Олександра III про те, що будь-яку недовіру до Німеччини варто відкидати, все ж значна частина громадськості та російської преси продовжувала педалювати власний антагонізм до німецької правлячої родини². З цього ж приводу російський соціолог Микола Данилевський писав: «Наша преса мовчить, або ж, принаймні, до останнього часу мовчала, а вороги нас обстрілюють. Де ж бідній Європі дізнатися істину»³?

З боку російського уряду були застосовані деякі санкції до преси, яка, на їхню думку, дозволяла собі забагато. Так, російський дипломат Володимир Ламздорф згадував: «Вчора Зінов'єв прочитав мені проект повідомлення в «Правительственном вестнике», який мав на меті пожвавити наші добрі відносини з Німеччиною та приборкати нашу пресу, що збилась зі шляху»⁴. Саме на цей час приходиться запровадження цензури для преси та закриття деяких ліберальних видань, зокрема: газети «Голос» та журнал «Вітчизняні записки».

Однак, криза у Болгарії все ж показала справжній рівень довіри та політичні орієнтири правлячої верхівки обох країн. Так, «Бісмарк, із дня видалення Баттенберга, так всеохоплююче прийняв бік Росії, що накликав на себе значне невдоволення і в німецькій пресі, і в армії, і при дворі. Особливо через це ним не задоволені спадкоємець Фрідріх з дружиною, внаслідок чого після смерті старого імператора положення Бісмарка може і повинно

¹ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 143.

² Там само. С. 168.

³ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург: Н. Страхов, 1895. С. 49.

⁴ Ламздорф В. Н. Дневник (1886 – 1890) Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 4.

змінитися»¹. Не дивлячись на заспокоюючі заяви німецького дипломата Швейніца, який стверджував, що Німеччина ніяким чином не буде нападати на Францію, із якою у царського уряду почали складатися партнерські відносини саме після погіршення відносин з Другим Рейхом, адже Німецькою імперією керують три людини, які у сукупності мають 250 років².

Проте, не дивлячись на такі переконання Бісмарк разом з Вільгельмом I у 1879 році укладають союзний договір із Австро-Угорщиною, до якого через три роки приєдналося Італійське королівство. Цей союз, який у майбутньому отримав назву «Троїстого» був сформований для протидії Російській та Британській імперії і Французькій республіці.

Повертаючись до справ всередині кайзерівської Німеччини варто згадати, що Отто фон Бісмарк провадив активну внутрішню політику також. Він проводить всередині Німецької імперії свій головний соціально-політичний проєкт: прийняття розгорнутого соціального законодавства³.

У відповідь на підписання вищезгаданого договору, у 1887 році Росія підписує договір з Французькою республікою, при цьому високі договірні сторони обіцяли один одному тримати у таємниці зміст та існування укладеного договору⁴. У Росії цю подію назвали «весною теплої згоди двох урядів 1887 року»⁵.

Того ж року Росія підписала з Німеччиною т. з. «Договір перестраховки», який мав на меті унеможливити війну між цими країнами через болгарське питання. Цікавим є той факт, що з цього приводу писав російський дипломат Володимир Ламздорф: «Подумати тільки, угоди 1887 року були невідомі імператору Фрідріху, протягом усіх трьох місяців його царювання»⁶. Виходячи із цих слів можна стверджувати, що за той короткий термін, за який Фрідріх III знаходився у влади він ніяким чином не мав змоги вплинути на

¹ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883 – 1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 485.

² Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.2 1887 – 1892 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 14.

³ Беспалова Л. Н. Социальная политика Отто фон Бисмарка // Известия АлтГУ. 2011. №4 – 2. С. 231.

⁴ Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная Новь, 1923. С. 242.

⁵ Там само. С. 317.

⁶ Ламздорф В. Н. Дневник (1886 – 1890) Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 161.

зовнішньополітичний курс своєї країни, тим паче, коли його батько приховував від нього навіть такі важливі політичні дії свого канцлера.

Однак, «Франція та Росія, бажаючи зберегти мир та не маючи іншої мети, окрім приготування до оборонної війни, яка може бути викликана нападом сил Троїстого союзу на ту чи іншу із них»¹, продовжували активну співпрацю. Так, після фінансового тиску Росію, який здійснила берлінська біржа, царський уряд звернувся до Франції. Вже у 1888 році, паризькі банки надали Росії перший кредит у 200 млн рублів, тим самим посилюючи економічні зв'язки між обома країнами та поступово віддаляючись від подібної підтримки з боку Німеччини².

У тому самому 1888 році помирає старий імператор Вільгельм I. Не дивлячись на антагонізм між імперіями, який посилювався у останні роки правління старого імператора, Олександр Половцев, який відвідував Фрідріха III після смерті його батька, зазначав, що: «Прийом з боку Фрідріха III був у найвищому ступені сердечний»³. Тим самим, новий німецький кайзер підтверджував у російському суспільстві свій вже сформований позитивний образ, який протягом усіх 99-ти днів свого правління не зазнав істотних змін.

Смерть Фрідріха III, яка була пов'язана із його жахливою хворобою, була сприйнята не тільки у російському, але і у світовому суспільстві доволі болісно. Адже саме на цього імператора, який прославився своїми ліберальними поглядами на внутрішню та зовнішню політику Німецької імперії, покладали великі надії у питанні розрядки політичної ситуації у Європі: початок формування військово-політичних блоків (Антанти та Троїстого союзу) які, у кінцевому рахунку і стали головними учасниками Першої світової війни. Так, російські періодичні видання висловлювали свої співчуття у зв'язку зі смертю Фрідріха III. На сторінках «Вестника Европы»⁴ та «Нивы»⁵ були розміщені

¹ Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная Новь, 1923. С. 257.

² «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871 – 1918 гг. / Отв. ред. В. К. Волков. Москва: Наука, 1977. С. 253.

³ Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.2 1887 – 1892 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 96.

⁴ Вестник Европы. Санкт-Петербург. Иностранное обозрение. Июнь 1888.

⁵ Нива. Июнь 1888.

відповідні статті, які ще раз підтверджували скоріше позитивний образ цього політичного та військового діяча Німецької імперії.

Як висновок, хотілось би зазначити, що Фрідріх III був єдиним із трьох кайзерів Німецької імперії, образ якого не зазнавав значний змін всередині російської громадськості протягом усього періоду його військової та політичної активності. Завжди тактовний, дипломатичний, чесний та прямолінійний, Фрідріх викликав повагу з боку дворянства. Його військова наснага слугувала прикладом для російських військових, які згадували кайзера як людину, що вірою та правдою служила своїй батьківщині. У зв'язку з цим варто згадати той факт, що саме Фрідріх III, не дивлячись на той незначний термін, під час якого він керував Німеччиною, отримав у Російській імперії когномен «Мудрий»¹.

¹ Ламздорф В. Н. Дневник (1886 – 1890) Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 186.

РОЗДІЛ III. ОБРАЗИ ВІЛЬГЕЛЬМА II У РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ, ПРЕСІ ТА МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1888 рік, який у історіографії отримав назву «Року трьох імператорів» став одним із ключових років у історії Німецької імперії. Саме цього року її новим імператором став молодий Вільгельм II, який змінив свого батька Фрідріха III. 29-річний Вільгельм Гогенцоллерн мав власне бачення майбутнього Німецької імперії. Вже у 1890 році він відправив у відставку авторитетного політика, одного із засновників німецької державності – Отто фон Бісмарка. У свої мемуарах Вільгельм пояснює свою поведінку тим, що настав час канцлеру йти на заслужений відпочинок. Звичайно, кайзер з великою повагою ставився до Бісмарка і ніяким чином не намагався применшити його заслуги перед країною¹. Однак, Вільгельм II критикував Бісмарка за те, що він сфокусував свою увагу лише на Європейському континенті, тоді як суперництво з Великою Британією вимагало уваги до справ на інших континентах також².

У тому ж 1890 році закінчувався термін дії т.з. «Договору перестраховки», який гарантував нейтралітет Німецької та Російської імперії на випадок війни з третьою стороною, окрім ситуації коли Другий Рейх оголосить війну Французькій республіці, або Росія – Австро-Угорщині. Німецький уряд на чолі з новим канцлером Лео фон Капріві, не виявив бажання продовжувати термін дії цього договору, тим самим покінчивши з вектором зовнішньої політики «Залізного канцлера».

Не останню роль у відмові від продовження строку дії «Договору перестраховки» відіграла особиста образа Вільгельма II на російського імператора Олександра III, яка призвела також до торгівельної війни з Російською імперією. Варто відзначити, що в майбутньому Вільгельм скаже, що вищезгадані дії були помилкою, яка: «Сталася через нестачу досвіду та

¹ Вильгельм II. Мемуары. Москва: Вече, 2019. С. 5.

² Там само. С. 8.

вплив його оточення»¹. Фактично, починаючи з 1888 року можна спостерігати поступове охолодження відносин між Німецькою та Російською імперією, яке відобразилося на настроях російського суспільства та засобах масової інформації.

Що ж стосується реакції російського суспільства на початок правління нового кайзера Німецької імперії, то її чудово ілюструє фрагмент із журналу «Русский вестник» за липень 1888 року: «Що стосується нас, то з точки зору російських інтересів, ми повинні визнати, що програма зовнішньої політики Німеччини, сформована її молодим імператором, не представляє нічого нового, а тим більше чогось такого, що могло викликати ті чи інші зміни у напрямку політики російського кабінету. Російська громадська думка із задоволенням поставилася до заяви імператора Вільгельма II, у якій він висловлює почуття особистої поваги і дружби до нашого імператора, зміцнюючи тим самим давні династичні зв'язки, що пов'язують нашу імператорську родину з династією Гогенцоллернів. Не можна також сумніватися і в щирості слів імператора...»².

Беручи до уваги наведений фрагмент, можна стверджувати, що у 1888 році суспільство Російської імперії досить спокійно сприйняло прихід до влади нового кайзера та розраховувало на продовження добросусідських відносин зі своїм західним сусідом. Однак, на сторінках того самого «Русского вестника» ми можемо прослідкувати деяку обережність у висловлюваннях, яка була пов'язана з тим, що у разі конфронтації Російської імперії з Австро-Угорщиною, Німецька імперія беззаперечно підтримає останню.

Після відставки Бісмарка Вільгельм II, який згідно зі словами його давнього друга Філіпа Ейленбурга, «бажає повчати інших, але дуже неохоче дозволяє повчати себе»³, і якого власний батько, імператор Фрідріх III, вважав: «небезпечним вже зараз допустити до питань зовнішньої політики..., з огляду на його недостатню зрілість... і схильність до зарозумілості і перебільшення»⁴

¹ Ламздорф В. Н. Дневник (1891 – 1892). Москва, 1934. С. 115.

² Политическое обозрение. Русский вестник. 1888. № 7. С. 327.

³ Бюлов Б. Воспоминания. Москва, 1935. С. 32.

⁴ Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Москва, 1941. С. 4.

почав провадити власну зовнішню політику. Не було в оточенні кайзера й гідних радників, до думки яких він би прислуховувався. Ще Отто фон Бісмарк звернув увагу на те, що «... імператор воліє мати в якості міністрів людей другорядних, і тому створюється ненормальне становище, оскільки не міністри дають поради монарху і беруть на себе ініціативу, а очікують і того й іншого від Його Величності»¹.

Такої самої думки дотримувався тогочасний російський посол у Берліні Петро Шувалов, відзначаючи, що: «Перебування міністрів і канцлерів при владі залежить від волі кайзера, темперамент якого не заслуговує на довіру»². Тому ні канцлер Капріві, ні його наступник Хлодвіг цу Гогенлое, ні статс-секретар у закордонних справах Бернгард фон Бюлов, який: «Ховає в кишені» в спілкуванні з кайзером «не тільки особисте самолюбство, але і гідність, пов'язану з моральною відповідальністю»³ не були конкурентами кайзеру у питаннях зовнішньої політики. За словами самого Вільгельма II: «Німецьку політику створюю я сам, моя країна повинна слідувати за мною, куди б я не йшов»⁴. Разом з тим, охочі легко могли заручитися підтримкою німецького кайзера, адресуючи йому велику кількість компліментів: «До сих пір жодні лестощі не здавалися кайзеру надмірними»⁵, – згадував начальник німецького генерального штабу Альфред фон Вальдерзее.

Однією із головних причин відставки Бісмарка були його розходження з поглядами нового кайзера у питаннях зовнішньої політики. Так генералу Вальдерзее вдалося, всупереч Бісмарку, переконати Вільгельма в тому, що Російська імперія становить небезпеку для Другого рейху і проти неї слід почати превентивну війну. Вільгельм II наголошував: «Якщо Бісмарк не погодиться з нами в російському питанні – тоді нам доведеться розлучитися»⁶. За особистою ініціативою німецького кайзера у 1889 році у пресі була

¹ Бісмарк О. Мысли и воспоминания. Москва, 1941. С. 51.

² Ламздорф В. Н. Дневник (1891 – 1892). Москва, 1934. С. 203.

³ Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960. С. 318.

⁴ Рель Дж.К. Г. Вильгельм II Германский император (1888 – 1918). Ростов на-Дону, 1997. С. 516.

⁵ Людвиг Э. Последний Гогенцоллерн. Москва, 1991. С. 117.

⁶ Палмер А. Бисмарк. Смоленск, 1997. С. 446.

інспірована кампанія проти обігу російських цінних паперів на німецькій біржі, що призвело до гострого конфлікту в російсько-німецьких відносинах і остаточно визначило відставку Бісмарка¹.

Ось що з приводу цих подій згадував російський філософ та консерватор Костянтин Миколайович Леонт'єв: «Невдала зовнішня боротьба, вдалі дії внутрішніх ворогів... і те і інше, особливо при імпульсивному... характері молодого імператора Вільгельма II може легко привести Німеччину до республіки або... до найліберальнішої форми конституції (яка приведе до тієї самої республіки)»². За словами того ж Леонт'єва, Вільгельм II: Доволі жвавий імпульсивний та без гальм, він наробить помилок, на користь Росії»³.

Ця сама імпульсивність молодого імператора зіграла чималу роль погіршенні відносин з Російською імперією. Так, образа Вільгельма II на російського царя Олександра III, який «дозволив собі негативні висловлювання на адресу кайзера» залишила помітний відбиток на їх особистих взаємовідносинах⁴. Разом з тим, сам кайзер, за спогадами Сергія Вітте, на військових маневрах у Франкфурті публічно образив брата російської імператриці Олександри Федорівни – герцога Дармштадтського⁵, а Великого князя вдарив маршальським жезлом по спині⁶. Навряд чи подібна поведінка німецького кайзера сприяла зміцненню дружби між правлячими династіями та державами взагалі.

Подібні ситуації зайвий раз демонстрували особливості дипломатії кайзера, у якій власні почуття часто превалювали над державними інтересами. Таким чином, через дії Вільгельма II нормальні відносини з Санкт-Петербургом остаточно почали псуватися. Саме така поведінка німецького кайзера підштовхувала Російську імперію до зближення з Французькою республікою.

¹ Чубинский В. В. Бисмарк. Политическая биография. Москва, 1988. С. 382.

² Леонт'єв К. Н. Записки отшельника. Москва, 1992. С. 108 – 109

³ Леонт'єв К. Н. Избранные письма. Санкт-Петербург, 1993. С. 486.

⁴ Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Москва, 1941. С. 71.

⁵ Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960. С. 297.

⁶ Рель Дж. К. Г. Вильгельм II Германский император (1888 – 1918). Ростов на-Дону, 1997. С. 517.

Однак, після невдалих спроб заключити союзний договір з Великою Британією Вільгельм II почав шукати порозуміння з Санкт-Петербургом. Надія на підписання союзу з Росією була в більшій мірі зумовлена тим, що німецький кайзер сподівався «переграти» у дипломатичній грі молодого і м'якого по натурі Миколу II, та використати у своїх інтересах очікуваний вплив дружини російського монарха – німкені за походженням. Для цього Вільгельм наполіг на особистому, без посередництва МЗС, листуванні державців, яке б здійснювалося через ад'ютантів. За подібні прохання російський міністр закордонних справ Олексій Лобанов-Ростовський, у приватній бесіді назвав Вільгельма II: «Скотиною» та «дурнем»¹, а Микола II назвав імператора «Нудним паном Вільгельмом»².

Дипломатичні методи, які застосовувалися Вільгельмом у переговорах з російським царем, вражали, за словами академіка Євгена Тарле: «Наївністю та прозорістю». Так, він натякав російському царю, що їм можна спокійно розмовляти по душах, адже вони обидва отримали владу від господа, а ось з яким-небудь президентом Франції Лубе – не можна, так як він – звичайна людина³.

В особистому листі до Миколи Олександровича, Вільгельм застерігав російського царя від дружби з республіканською Францією лише на тій підставі, що на Франції все ще лежить кров страчених короля та королеви⁴. Нестримні лестощі та дипломатичний такт могли легко поєднуватися у Вільгельма з відвертою і публічною грубістю під час погіршення російсько-німецьких відносин. «Чорт з нею, з Росією, – говорив він, – мені все одно, що вона думає; я зітру її у дрібні шматочки»⁵.

Наведені ситуації демонструють характер німецького імператора. Не зважаючи на те, що Німецька імперія не була абсолютною монархією, все ж

¹ Ламздорф В. Н. Дневник (1891 – 1892). Москва, 1934. С. 287.

² Дневники імператора Николая II. Москва, 1991. С. 118.

³ Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма 1871 – 1919 гг. Москва, 1958. С. 127.

⁴ Ламздорф В. Н. Дневник (1891 – 1892). Москва, 1934. С. 274.

⁵ Богданович А. Три последних самодержца. Москва, 1990. С. 173.

особисті якості кайзера продовжували відігравати ключову роль у вибудовуванні внутрішньої та зовнішньої політики.

Проте, все ж таки розуміючи перспективи союзу Німецької та Російської імперії, Вільгельм II навіть наголошував на необхідності створення союзу двох імператорів.

Однак, не дивлячись на перспективи такого альянсу, правлячі кола Російської імперії продовжували вважати союзника Німецької імперії – Австро-Угорщину, своїм потенційним суперником на міжнародній арені. Зважаючи на те, що Австро-Угорщина продовжувала володіти українськими та польськими землями, які Російська імперія вважала сферою своїх інтересів – конфронтації, здавалося, не уникнути.

Передумови стабілізації відносин між Німецькою та Російською імперіями були пов'язані із підписанням торгових договорів, які на деякий час нормалізували ситуацію між двома країнами. На додачу до підписаних угод, у 1896 році російський цар Микола II відправився у подорож до Німеччини, під час якої російський імператор наголошував на необхідності врегулювання економічних проблем між двома державами.

Однак, як зазначав російський історик Сергій Ольденбург у своїй роботі, присвяченій правлінню Миколи II, російська громадськість була налаштована на союз з Францією, куди відразу після подорожі Німеччиною відправився російський цар, і аж ніяк не з Другим Рейхом¹.

У наступному 1897 році Вільгельм II організував візит у відповідь. Микола II тепло прийняв родича. На честь приїзду кайзера у Петергофі було організовано балетну виставу². Окрім розваг, під час цього візиту німецький імператор піднімав питання про Далекосхідну політику, економічні проблеми та справи у Китаї. Під час цих переговорів, російський міністр фінансів Сергій Вітте запропонував німецькій стороні підтримати спільні митні заходи, які були б спрямовані проти морських країн, до числа яких входили США та Велика

¹ Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. Белград, 1939. С. 72.

² Ежегодник Императорских театров (сезон 1896/1897гг). Санкт-Петербург, 1898. С. 412.

Британія. Однак, така ініціатива російського міністра не знайшла підтримки у Вільгельма, який небезпідставно вважав, що подібні заходи призведуть до зближення вищезгаданих держав. Проте, через три місяці після повернення з цієї подорожі, Вільгельм II відправив Миколі II записку, в якій пропонувалося створити торгово-політичну коаліцію європейських країн направлених проти Сполучених Штатів. Але реакція російського царя була категоричною – Микола II наказав: «Справу цю забути»¹.

В цілому, як зазначає у своїй праці радянський історик Євген Тарле, позиція російського царя щодо дружних відносин із США була домінуючою у російському суспільстві. Домінуючою, але не єдиною. Так, наприклад, міністр фінансів Російської імперії Сергій Вітте наголошував на необхідності протидії зростаючій економічній активності Сполучених Штатів Америки у Європі².

В цілому, відносини Російської та Німецької імперії, у наступні після 1897 роки, характеризувалися постійними коливаннями – зближенням та віддаленням на фоні німецько-британського протистояння. Настрої російської громадськості щодо Вільгельма II, формувалися не без впливу вищезгаданих екстраординарних вчинків німецького імператора. У зв'язку з цим варто сказати, що непослідовність у діях кайзера відмічали як ліберальні так і консервативні видання³.

Так, популярний російський журнал «Русская мысль» відмічає, що Вільгельм II відкрито наголошує на необхідності боротьби з впливом поляків та чехів всередині своєї імперії, що у свою чергу, може призвести до напруженості у міжнародних відносинах у тому числі з Російською імперією⁴.

Наступним важливим етапом у німецько-російських відносинах стала російсько-японська війна 1904–1905 років. Ось, що з приводу цієї війни згадував царський дипломат Олександр Ізвольський: «Нещасна війна з Японією не тільки викликала послаблення Росії, але і похитнула весь фундамент

¹ Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960. С. 121.

² Тарле Е. Политика: История территориальных захватов XV – XX века. М. 2001. С. 1586.

³ Иностранное обозрение // Русская мысль. 1903. Март. С. 252.

⁴ Иностранное обозрение // Русская мысль. 1902. Май. С. 203.

європейської політики»¹. І справді, участь Російської імперії у повномасштабній війні на Далекому Сході залишила союзну Францію віч-на-віч із цілою коаліцією європейських країн.

Мемуари російських політичних діячів кінця XIX – початку XX ст. свідчать про те, що німецькі дипломати доклали значних зусиль, для того, щоб підштовхнути Росію до вирішення своїх проблем на Далекому Сході за допомогою власної армії. При цьому, особливу роль у цих подіях відігравав особисто німецький кайзер, який активно листувався та особисто зустрічався із російським царем.

За допомогою цієї «особистої дипломатії», яка була притаманна Вільгельму II, кайзер постійно наголошував на необхідності продовження російської експансії на Далекому сході. Ось що з приводу таких дій німецького імператора писав граф Сергій Вітте: «Безперечним є те, що німецька дипломатія і німецький імператор у будь-який спосіб намагалися втягнути нас у далекосхідні авантюри: Вільгельм прагнув відволікти усі наші сили на Далекий Схід і бути спокійним відносно свого західного кордону; чого він і досяг...»².

Подібною до Вітте думки притримувався колишній міністр закордонних справ Олександр Ізвольський: «Найбільш характерним для політики Вільгельма є той факт, що в той самий момент, коли він штовхав царя на конфлікт з Японією, він доклав значних зусиль, щоб сприяти укладенню британо-японського союзу, який зміцнив Японію і збільшив шанси на її конфлікт з Росією; посмертні записи графа Гаяші, які були опубліковані у Токіо 1913 року, не залишають з приводу цього ніяких сумнівів. З іншого боку, занадто очевидно, що Німеччина нічого не програвала і навіть дещо виграла внаслідок війни між Росією і Японією: якби Росія вийшла з цієї війни переможницею, вона б на багато років виявилася зайнятою далекосхідними справами, і вся її енергія була б спрямована в бік приготувань до можливого реваншу з боку Японії; у разі поразки вона була б послаблена і принижена. У

¹ Извольский А. П. Воспоминания. Москва, 1989. С. 29.

² Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960. С. 237.

всякому разі, вплив Німеччини пропорційно зріс, і її імператор став би арбітром Європи. Так і сталося, і план кайзера чудово виправдався наступними подіями. Росія постраждала більше, ніж будь-хто міг це передбачити»¹.

Так, у 1904 році, вже після початку російсько-японської війни, політичний журнал «Русская мысль» відмічав деяке зближення між Російською та Німецькою імперіями². Адже як для Росії, так і для Німеччини, посилення Японії відзначалося як неприпустиме. Саме на фоні протистояння «країні вранішнього сонця» відбувається зближення Росії та Другого Рейху.

Однак, не слід думати, що Вільгельм діяв лише від свого імені. Звичайно, кайзер любляв провадити «особисту дипломатію», проте, його дії значною мірою відповідали інтересам Німецької імперії. Так, ще у 1902 році відбулася відома зустріч німецького кайзера та російського імператора у м. Ревель. На честь приїзду Вільгельма II був проведений огляд військово-морських сил Російської імперії. По закінченню маневрів флоту, з яхти німецького імператора було подано сигнал «Адмірал Атлантичного океану надсилає свої привітання адміралу Тихого океану». Сергій Вітте так прокоментував цей випадок: «Як я вже мав змогу казати, імператор Вільгельм «втягнув» нас у далекосхідну історію, розуміючи, що якщо він відволіче нас на Далекий Схід, то він розв'яже собі руки в Європі, і цим сигналом він продовжував ту саму характерну комедію»³.

У 1902 році російський журнал «Нива» продовжував наголошувати на дружелюбності німецького кайзера. Редактори журналу відмічали, що «За останні 14 років відносини між нашими країнами серйозно не псувалися. І не дивлячись на діяльність Троїстого союзу, ми не бачимо ніякої поганої перспективи для розвитку відносин між нашими державами»⁴.

Двома роками пізніше у 1904 році Вільгельм почав надсилати Миколі II листи з розвідданими про військові приготування японців. Варто відзначити,

¹ Извольский А. П. Воспоминания. Москва, 1989. С. 31 – 32.

² Иностранное обозрение // Русская мысль. 1904. Февраль. С. 251.

³ Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960. С. 337.

⁴ Нива. 1902. С. 597.

що замість звичного звернення «Ніккі», кайзер використовував – «адміралу Тихого океану» від «адмірала Атлантичного океану»¹, тим самим продовжуючи постійно нагадувати російському імператору про справи на Далекому Сході.

У тому ж 1904 році редактори «Нивы» вважали, що Німецька імперія не є найагресивнішою з усіх великих держав. Адже, з 1871 року Німеччина не вела ніяких воєн, на відміну, наприклад, від тієї ж Великої Британії². Під час російсько-японської війни, відкрито говорилося про те, що «туманний Альбїон» намагається направити силу російської зброї проти Другого Рейху, конкуренція якого загрожувала Лондону³.

Після того, як у 1904 році російсько-японська війна почалася, Вільгельм II пильно стежив за перебігом військових дій на Далекому Сході. Так, восени того ж року німецький кайзер відреагував листом на ініціативу Миколи II, не дивлячись на заборону, вивести Балтійський та Чорноморський флот на японський театр воєнних дій: «Микола Шебеко (дипломат) повідомив мені про твій намір надіслати Чорноморський флот на з'єднання із Балтійським і попрохав мене висловити свою думку з цього приводу. Зізнаюсь, я давно очікував виконання цього плану. Це розумна з воєнної точки зору думка, і якщо її втілити в життя, то вона неодмінно призведе до перемоги. Я навіть не сумніваюсь, що Велика Британія змириться з цим, хоча преса буде в істеричі. Однак, ніяких серйозних наслідків це не буде мати. Найголовніше, щоб ці твої дії стали повною несподіванкою та таємниця не була розкрита завчасно»⁴.

Варто відзначити, що припущення німецького імператора щодо дій Великої Британії виявилися правильними. Адже після відомого Гульєського інциденту Лондон не став форсувати події та вирішив усі непорозуміння мирним шляхом. Тим самим дозволивши ескадрі віце-адмірала Рожественського безперешкодно дістатися до театру воєнних дій⁵.

¹ Переписка Вільгельма II с Николаем II/под редакцией М.Н. Покровского. Москва, 1923. С. 153.

² Нива. 1904. 22 мая. С. 418.

³ Нива. 1905. 15 октября. С. 819 – 820.

⁴ Переписка Вільгельма II с Николаем II/под редакцией М.Н. Покровского. Москва, 1923. С. 68.

⁵ Грибовский В. Ю., Познахирев В. П. Вице-адмирал З. П. Рожественский. Санкт-Петербург, 1999. С. 187 – 196.

Зважаючи на інтерес, який викликала війна Російської імперії на Далекому Сході у німецькому суспільстві, аналогічне підвищення інтересу до Німецької імперії загалом та Вільгельма II, зокрема, спостерігалось і в російському суспільстві. Пов'язане це підвищення було з подіями які, в кінцевому рахунку наблизили світ до початку Першої світової війни: I та II Марокканські (1905–1906 та 1911 року) та Боснійська кризи (1908–1909 років), суперечки, пов'язані із німецько-російським договором 1911 року та криза навколо місії Лімана фон Сандерса (1913–1914 років). Ці події певною мірою висвітлювалися на сторінках російської преси. Перша марокканська криза стала поворотним пунктом у зміні відношення російської преси до Німецької імперії. Наступні конфлікти лише погіршували ситуацію.

Газети різних політичних поглядів висвітлювали на своїх сторінках всі ці події. Перш за все, варто згадати про «Новое время». Авторитет цього видання був високим. За кордоном газета сприймалася як офіційна, хоча Міністерство закордонних справ неодноразово спростовувало цю інформацію. В очах німецького читача газета була не тільки російської «Times» і російськомовною газетою з найбільшим тиражем, але і постійною пропагандисткою антинімецьких настроїв у російській пресі.

Добросусідські відносини з Німецькою імперією, які відзначали «Новое время» у зв'язку із зустріччю у Бьєрке, були затьмарені першою марокканською кризою. Франція відхилила пропозицію Німеччини з приводу розмежування сфер впливу у Марокко, і наполягла на міжнародній конференції, яка була скликана 16 січня 1906 року в іспанському місті Альхесірас. Австро-Угорщина та Німецька імперія несподівано для себе опинилися у протистоянні із коаліцією Великої Британії, Франції та Росії, до якої також приєдналося королівство Італія.

Відразу після завершення конференції у Альхесірасі, «Новое время» почало писати про зближення із Великою Британією¹. Три тижні потому, берлінський кореспондент газети Микола Мельников висловив ідею заміни

¹ Новое время. 1905. 19 апреля. С. 394.

випадкового зв'язку Великої Британії, Франції та Росії союзом¹. Та слід сказати, що за рік до описаних подій «Новий час» виступав проти союзу з Лондоном та за союз з Німеччиною, задля витіснення Британії з Близького Сходу².

В цілому можна виявити деяку закономірність: чим краще російські газети та журнали ставилися до Великої Британії, тим гірше зображували вони Німецьку імперію та її кайзера. Через британо-російські протиріччя на Близькому Сході російська преса мало симпатизувала Лондону, до цього часу – тепер настала перерва. У зв'язку з цим дуже характерно, що навіть неполітичний масовий журнал «Нива» в цілому, погоджувався із думкою більшості³.

Повертаючись до сюжету журналу «Нива», щодо низького рівня агресивності Німецької імперії на час 1904 року слід зазначити, що у 1911 році мова вже йшла про войовничий і агресивний германізм⁴. Проте, після врегулювання другої марокканської кризи, журнал знову змінив свій тон по відношенню до Німецької імперії та її імператора на менш різкий, зазначивши, що німецький народ не такий войовничий як його дипломати⁵.

Наступною віхою у німецько-російських відносинах стала Боснійська криза. Ця криза виникла навколо питання про анексію Австро-Угорщиною частини території Османської імперії, а саме – Боснії. Зрозуміло, що у ситуації коли справа стосується слов'ян, Російська імперія не могла залишитись осторонь. На бік Австро-Угорщини, як свого союзника, стала Німецька імперія на чолі з Вільгельмом II. Після того, як Росія залишилася без підтримки Великої Британії та Франції, Німеччина оголосила їй ультиматум. Подібні дії Другого Рейху у російській періодиці прозвали «Дипломатичною Цусімою», по аналогії з катастрофічною поразкою під час російсько-японської війни⁶.

¹ Новое время. 1905. 22 мая. С. 411.

² Новое время. 1904. 16 марта. С. 415.

³ Нива. 1902. С. 597.

⁴ Нива. 1911. 7 мая. С. 395.

⁵ Нива. 1911. 10 сентября С. 681.

⁶ Русское слово. 1909. 21 марта. С. 384.

У 1909 році відносини між Німецькою та Російською імперіями досягли найнижчої точки за все передвоєнне десятиріччя. Суперечки навколо відомої перської угоди* значно поступалися своєю гостротою полеміці з приводу німецького ультиматуму. У серпні 1911 року після довгих вагань Росія підписала з німцями угоду. Згідно з цим документом, Санкт-Петербург визнавав німецькі торгівельні інтереси у Персії, натомість Берлін відмовлявся від своїх залізничних концесій на півночі країни. Однак, як відмічає у своїй праці радянський історик Ігор Астаф'єв: «Договір було підписано, однак, його результати не виправдали очікування німецької сторони¹.

Підписання договору сприяло деяким змінам у російському Міністерстві закордонних справ: після врегулювання боснійської кризи Олександр Извольський покинув пост міністра закордонних справ. Його наступник Сергій Сазонов прагнув досягнути порозуміння з Німеччиною та її імператором. Реакція правих політичних сил на підписання Потсдамської угоди найкраще ілюструється словами Володимира Мещерського: «Потсдамське побачення дає надію, що наступник Извольського забуде все його у політиці, що залишилося настільки нерозумно і настільки огидно і традиціям й інтересам держави Російської»². Справді, у Потсдамі підіймалося питання щодо розвитку німецько-російської угоди, однак, перемовини закінчилися безрезультатно.

Після підписання Потсдамської угоди кількість згадок про Вільгельма II у російській пресі йдуть на спад. Ситуація кардинально змінилася після скандалу навколо «Місії Лімана фон Сандерса».* У травні 1913 року великий візир Османської імперії Махмуд Шевкет-паша, відправив офіційне звернення до німецького кайзера з проханням відправити до Порти військову місію, яка б допомогла у модернізації турецької армії.

* Мова йде про Потсдамську угоду, яка врегулювала суперечливі питання між Російською та Німецькою імперіями у питанні Багдадської залізниці.

¹ Астаф'єв И. И. Русско-германские дипломатические отношения 1905 – 1911 гг.: (От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения). Москва, 1972. С. 283 – 284.

² Гражданин. 1910. № 41. С. 18.

* Під місією Лімана фон Сандерса варто розуміти візит та подальшу співпрацю з Османською імперією групи німецьких офіцерів під загальним керівництвом генерала імперської армії Німеччини Лімана фон Сандерса.

Слід сказати, що після першої та другої Балканських війн, турки відчули гостру необхідність у сучасному та боєдатному війську, тоді як німецькі військові вважалися одними з найкращих спеціалістів своєї справи. Варто також відзначити, що подібна військова місія під керівництвом Рудигера фон дер Гольца вже відправлялася до Високої Порти, однак події Балканських війн показали неефективність німецької роботи.

Саме для того, щоб остаточно не втратити авторитет серед турецьких партнерів та світової громадськості, Вільгельм II з радістю задовольнив прохання османської сторони. Дуже влучно ці події описав німецький історик Фріц Фішер: «У цих умовах, якщо Берлін не хотів повністю втратити свій престиж, то він повинен був виступити з новою ініціативою для того, щоб зберегти свій вплив у Туреччині, а по можливості і збільшити його»¹.

Влітку 1913 року керівником цієї місії було обрано командира 22-ї дивізії у м. Кассель генерал-лейтенанта Отто Лімана фон Сандерса. У жовтні того ж самого року проєкт було затверджено особисто кайзером. На відміну від попередньої місії фон Дер Гольца, цього разу німецькі офіцери були не простими радниками, але отримували високі командні посади. Ось як ці події описував відомий радянський історик Сергій Аветян: «Генерал Ліман фон Сандерс отримував ефективну командну владу і міг контролювати стан справ у турецькій столиці та протоках»². Негативна реакція російської преси змусила самого Вільгельма II виказувати своє невдоволення під час перемовин з головою уряду Російської імперії Володимиром Коковцовим³.

Після того, як умови договору стали відомі світу, Російська імперія, що завжди відстоювала власні інтереси у Османській імперії і особливо переймалася долею Босфору та Дарданелл, висловила свій протест. Росія, підтримана союзниками по Антанті – Францією та Великою Британією, вимагала у німців передислокації їх місії із Константинополя, що, в кінцевому

¹ Fischer F. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf, 1968. S.483 – 484.

² Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке: колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. Москва, 1966. С. 64.

³ Котов Б. С. «Германский Босфор»: Миссия Лимана фон Сандерса в откликах русской прессы. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Всеобщая история. 2012. №3. С. 130.

рахунку, і було прийнято німецьким командуванням. Проте, з деякими поправками. Так, Лімана фон Сандерса було призначено генерал-інспектором усієї турецької армії, що з одного боку задовольнило вимогу російської сторони, але з іншої лише розширило повноваження фон Сандерса. Відомий германіст Борис Туполєв так характеризує ці події: «Фактично, будучи командуючим усього турецького війська, німецький генерал відсував для Росії на невизначений час будь-які перспективи заволодіти Константинополем чи протоками»¹.

Варто також відзначити, який вплив на образ німецького імператора у російському суспільстві викликали вищезгадані події. У листопаді 1913 року Вільгельм II провів перемовини із відомим російським державним діячем Володимиром Миколайовичем Коковцовим. Цікаві спогади з приводу цієї зустрічі залишив сам Коковцов у своїх мемуарах. Німецький кайзер і так не задоволений отриманням Росією нового займу із Парижу на будівництво стратегічної залізної дороги поблизу німецького кордону у Польщі, несподівано почав критикувати дії російської преси: «Невже у вас не розуміють, куди веде риторика вашої преси... Її напади на нас та на мене особисто не передбачають нічого хорошого. Вся громадська думка Німеччини глибоко обурена цим... витівки ваших газет, подібно до французьких, стають просто нестерпними, вони призводять до катастрофи, яку я не в силах зупинити»². Так передає слова Вільгельма Володимир Коковцов.

Однак, у цій ситуації кайзер мав повне право на подібні висловлювання, адже у цей час російська преса доволі жорстко критикувала дії німецького імператора, що не могло залишитися без його уваги. Серед видань, що критикували дії Вільгельма II були майже всі основні російські періодичні видання: «Речь»³, «Новое время», «Московские ведомости»⁴. Проте, слід зазначити, що газета «Російське слово» оцінювала дії кайзера не так однобоко,

¹ Туполєв Б. М. Происхождение Первой мировой войны. Москва, 2002. С. 72.

² Коковцов. В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919. Париж, 1933. С. 48.

³ Речь. 1914. 5 января.

⁴ Московские ведомости. 1914. 16 января.

редактори газети розглядали всі «за» та «проти» та не були настільки категоричними, як їх колеги по цеху.

Таким чином, подібні дії Російської імперії у цілому, та російської преси зокрема, не залишилися без відповіді німецького імператора. У лютому 1914 року Вільгельм II зробив помітку на донесенні німецького посла у Санкт-Петербурзі Фрідріха Пурталеса: «Російсько-пруські відносини померли раз і назавжди. Ми стали ворогами»¹.

Подібні гучні висловлювання були притаманні німецькому кайзеру, однак цього разу його слова дійсно констатували факт: відносини між двома імперіями зіпсувалися остаточно.

В цілому, варто зазначити, що період з 1888 до 1914 року характеризувався постійними змінами у німецько-російських відносинах. В залежності від політичної ситуації у світі, Німецька та Російська імперії могли як тісно співпрацювати (під час російсько-японської війни), так і бути непримиримими суперниками (під час Боснійської кризи чи місії Лімана фон Сандерса). Паралельно з тим, як у російському суспільстві змінювалося сприйняття Німецької імперії, набував характерних рис і образ Вільгельма II: від переважно нейтрального у 1888 році до справжнього ворога у 1913 – на початку 1914 років. Слід сказати, що починаючи з 1914 року образ німецького кайзера у відгуках російської громадськості тільки погіршувався, що, звичайно, було пов'язано із початком Першої світової війни, у якій Російська та Німецька імперії опинилися по різні боки барикад.

Відновлюючи хронологію літа 1914 року слід сказати, що новина про вбивство у м. Сараєво австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда фон Габсбурга стала відомою читачам російських газет лише наступного дня (29 червня 1914 року). Вони досить-таки спокійно сприйняли цю новину та засудили скоєний злочин. Російська преса підтверджувала свій зв'язок із

¹ Котов Б. С. «Германский Босфор»: Миссия Лимана фон Сандерса в откликах русской прессы. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Всеобщая история. 2012. №3. С. 133.

Сербським королівством, знищення якої, на їхню думку, могло порушити рівновагу сил у Європі, Сербія не була самотня¹.

Однак, після австро-угорського ультиматуму Сербії про війну не говорив лише ледачий. Жодна з російських газет не вважала, що ультиматум австро-угорського уряду є прийнятним. Після того, як Австро-Угорщина розпочала мобілізацію своєї армії, російська преса звернула свої погляди у бік Німецької імперії. Редактори періодичних видань були впевнені, що Вільгельм зможе зупинити свого союзника.

Так, 26 липня 1914 року телеграфне агентство у Санкт-Петербурзі розповсюдило повідомлення про те, що Німецька імперія не має нічого спільного з діями Австро-Угорщини, після чого у російській пресі почали висловлювати сподівання, що і цього разу все закінчиться миром².

28 липня 1914 року газета «Новое время» опублікувала слова Михайла Меншикова, який наголошував на тому, що війни не буде³. Однак, у той самий день Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. 29 липня тільки газета «Биржевые ведомости» продовжувала сподіватися на Німецьку імперію⁴. Наступного дня головною новиною стала російська мобілізація, до якої, на думку російської преси, Німеччина не мала ніякого відношення. Другий Рейх тільки тоді встане на захист Австро-Угорщини, коли остання буде атакована Росією, чого ні в якому разі не відбудеться. Мобілізація не обов'язково означає війну⁵. Тільки газета «Русское слово» не мало більше ніяких сумнівів з приводу цього конфлікту, і ще до офіційного оголошення війни закликала до Хрестового походу проти Німеччини⁶.

Окрему увагу варто приділити реакції на липневу кризу ліберальних кіл Російської імперії. Завдяки аналізу провідної ліберальної газети «Речь» ми зможемо прослідкувати настрої російських лібералів. Аналогічно з іншими

¹ Русское слово. 1914. 2 июля.

² Новое время. 1914. 13 июля.

³ Новое время. 1914. 28 июля.

⁴ Биржевые ведомости. 1914. 29 июля.

⁵ Утро России. 1914. 30 июля.

⁶ Русское слово. 1914. 30 июля.

ліберальними виданнями, «Речь» притримувалася дружньої до Франції та Великої Британії позиції, виступаючи проти відновлення Союзу трьох імператорів у будь-якому вигляді¹.

Як і всі інші російські видання, «Речь» активно висвітлювала події, пов'язані із вбивством у Сараєво. Починаючи з 29 червня, чисельні телеграми, присвячені вбитому спадкоємцю австрійського престолу, з'являлися на перших шпальтах газети. Розуміючи всю серйозність ситуації, редактори періодичного видання зберігали обережність: вбивство Франца Фердинанда та його дружини визнавалося страшним злочином, а їх вбивць одноголосно засуджували.

Вже після австро-угорського ультиматуму Сербії «Речь» вважала, що протягом деякого часу Російська імперія залишатиметься у ролі спостерігача подій, що розгорталися на Балканах. Головним було те, як далеко зайдуть ці події, і які рішення будуть прийняті великими державами задля мирного врегулювання цієї кризи.

Однак, катастрофи уникнути не вдалося, і 31 липня 1914 року Росія отримала від Німецької імперії ультиматум, якому була «дуже здивована»². Термін закінчувався, відповіді не було. Так, у суботу, 1 серпня 1914 року німецький дипломат Фрідріх фон Пурталес передав російському колезі меморандум про оголошення війни. Саме після цих подій російська преса почала створювати образ Вільгельма II: бича народів, який усе своє життя мріяв про війну, зображати німців як тевтонців та гунів, ярмо яких необхідно скинути задля світлого майбутнього людської цивілізації.

Після початку Першої світової війни, пропаганда воюючих країн запрацювала на повну потужність. При цьому варто зазначити, що у засобах масової інформації більшості воюючих країн війна практично відразу почала трактуватися не як черговий конфлікт між великими державами, а як принципове протистояння цивілізації та варварства³.

¹ Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907 – 1914 гг. М., 1991. С. 154 – 193.

² Биржевые ведомости. 1914. 31 июля.

³ Sanders M. L., Taylor P. M. British Propaganda during the First World War. L., 1982. P. 8.

Важливу роль у пропаганді часів Великої війни відігравала карикатура. Росіяни, наприклад, зображували не лише свого, як вони вважали, головного супротивника – Німецьку імперію, але і її союзників. Так, на сторінках російських сатиричних видань Османська імперія, яка була традиційним супротивником Росії, зображувалася «Ворогом зі Сходу», «Хворою людиною Європи», відзначалася її другорядність у порівнянні із Другим Рейхом та Австро-Угорщиною¹.

Зовсім іншим був образ Німецької імперії та її кайзера Вільгельма II. На відміну від вже сформованих образів Османської імперії та Австро-Угорщини, образ Другого Рейху формувався вже під час Першої світової війни. Звичайно, Німеччина асоціювалася, в першу чергу, із старою Пруссією. Адже до 1914 року Російська та Німецька імперії не мали прямих військових конфліктів, тому використовувати доводилося образ «старого пруссака» додаючи при цьому нові асоціації, що виникли з початком Великої війни. До таких нових асоціацій варто віднести образи «гунів» та «варварів», які до цього часу пов'язували із чимось «Східним» та «азіатським», а з початком війни почали ототожнюватися з німецькими солдатами та особисто з Вільгельмом II.

Варто також додати, що у світі Німецька імперія сприймалася як така, що змогла за короткий термін здійснити справжнє економічне диво, підкріплене досягненнями у науці та мистецтві. Позитивні якості населення Другого Рейху підкріплялися тим, як вели себе німецькі переселенці у Росії. Автори праці «Вороги Росії» які вже були згадані вище, наголошують на тому, що до війни населення Російської імперії «...іронічно (без негативу) розповідали про німецьку практичність, раціональність та діловитість...»². Саме вищезазначені фактори вплинули на те, що російська сатира далеко не відразу почала зображувати саме німецький народ такими собі «дикими гунами», зупиняючись лише на німецькому кайзері Вільгельмі II та керівництві Німецької імперії, що почали цю війну. Стереотипні уявлення про стару Пруссію вдало

¹ Филиппова Т., Баратов П. «Враги России»: Образы и риторика вражды в русской журнальной сатире Первой мировой войны. Москва, 2014. С. 13.

² Богомолов И. К. Образы и риторика вражды в русской журнальной сатире. 2015. С. 96.

перекладалися на образ німецького імператора, поєднуючись та гіперболізуючись з притаманні саме йому рисами: величезні вуса, жадібний погляд та войовничий настрій.

В цілому, пропагандистські образи держав Четверного союзу багато у чому були продовженням тих самих традиційних стереотипів, які склалися ще до початку Першої світової війни. Ось яку думку з цього приводу висловлює німецький дослідник Хубертус Ф. Ян: «Давні уявлення про Схід, як про щось екзотичне та слабке, вплинули на образ дурного та нещасного султана, який живе у неймовірній розкоші. Образи слабкої, «клаптикової імперії», що відображали суперництво із Австро-Угорщиною, переносилися на фігуру старого та слабкого Франца-Йосипа. Домінуюча роль Вільгельма II у цьому тріо, його, нібито, диявольський характер відображають сприйняття населенням Російської імперії Німеччини, як найбільш грізного та небезпечного ворога, проти боротьби з яким потрібно скерувати усі свої сили. Дегуманізований образ німецького кайзера також включав у себе традиційні російські кліше про мілітаризм німців, їх педантичність та обмеженість»¹.

Важливою складовою російського суспільства на початку ХХ століття були політичні партії та громадські організації правих поглядів. Тому окремої уваги заслуговують їх періодичні видання, які ілюстрували настрої всередині консервативної частини населення Російської імперії.

Одним із провідних періодичних видань правих була газета «Земщина». Так, вже під час Першої світової війни, на сторінках цієї газети з'являлися досить цікаві статті, наприклад: редактори «Земщини» виступали за жорстку цензуру закордонного кінематографу та активізацію створення власного продукту. Необхідність у створенні власного кіно зумовлювалася потребами пропаганди, адже, на думку «Земщини» тогочасний кінематограф пропагував «порнографію та дурню»².

¹ Jahn H. F. Patriotic culture in Russia during World War I. – Ithaca; London: Cornell univ. press, 1995. P. 173.

² Петроград. Надо бить в набат. Земщина. 1917. 12 февраля. С. 2.

Саме «Земщина» активно пропагувала ідею про те, що «Не Німеччина почала війну, а жиди, які обрали Німеччину зброєю для своїх планів»¹. Так, в статті під назвою «Зброя злої сили» від 22 вересня 1915 року Станіслав Глинка-Янчевський написав, що німецький імператор Вільгельм II є «зброєю жидів», а «Ізраїлю необхідно за допомогою Вільгельма перемогти Росію, як оплот християнства, довести її до повного виснаження, а разом з тим розхитати та знищити і саму Німеччину»².

Однак, варто зазначити, що не всі періодичні видання з правими поглядами розділяли погляди «Земщини» на роль євреїв у цьому конфлікті. Так, у грудні 1915 року редактор патріотичного щоденного журналу «Царь и народ» Гордій Шевцов, відправив міністру внутрішніх справ Олексію Хвостову свої патріотичні вірші та поеми. Серед них – віршована історична повість під назвою «Велика війна Росії, Франції, Англії, Сербії, Чорногорії, Італії, Японії і Португалії з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією» та «Велика війна восьми великих держав з дикими німцями, мадярами та турками», спрямована проти німецького імператора й інших ворогів Росії у Першій світовій війні»³.

Підсумовуючи аналіз правих періодичних видань часів Великої війни варто зазначити, що розміщені на їх сторінках статті, часом не мали нічого спільного із здоровим глуздом, а іноді містили у собі слова підтримки царю у його боротьбі з «Дикими німцями та мадярами». При цьому образ ворога переважно не пов'язувався із німецьким кайзером, а включав у себе характеристику рядових німецьких солдат та мирного населення Німецької імперії.

Позапартійними виданнями називали періодику, яка не мала політичної спрямованості та намагалася не залежати від політичної кон'юнктури. Одним із найпопулярніших тогочасних «позапартійних» періодичних видань був історичний журнал «Голос минувшего». Тематичні розділи цього журналу

¹ Степанов А. Д. Земщина. Черная сотня. Историческая энциклопедия. Москва, 2008. С. 214.

² Глинка С. Орудие злой силы. Земщина. 1915. 22 сентября. С. 2.

³ URL: <http://rgia.su/object/1062148395/> (дата звернення: 29. 05. 2020).

склалися на 50% із російської історії, 25% всесвітньої та 25% історії літератури, бібліографії та хронік. Головними редакторами журналу були історики: Сергій Мельгунов та Василь Семевський.

Так, після початку Першої світової війни патріотичні настрої у російському суспільстві сягнули свого апогею, однак, завдяки відповідальній роботі редакторів, на статтях «Голосу» це відобразилося слабо. Задля того, щоб не втратити кількість читачів на хвилі мейнстріму, редактори журналу почали частіше публікувати статті пов'язані із військовими конфліктами минулого.

Таким чином, на сторінках «Голоса минувшего» почали з'являтися статті присвячені подіям франко-пруської війни 1870–1871 років. Так, один із редакторів журналу – Сергій Мельгунов писав : «Безсумнівно, що свідчення про жорстокість німців (під час франко-пруської війни) є перебільшенням. Але цікаво, що ці риси притаманні німцям... і цьому у франко-пруській війні можна знайти безліч прикладів»¹.

Іншої ж думки притримувався колега Мельгунова – Василь Семевський. Він зазначав, що «історичний журнал не може скакати півнем за всіма сучасними подіями, але до певної міри, можна з ними рахуватися. Дещо з історії Німеччини, Австрії і їх відносин з Росією і Францією висвітлити було б, можливо, бажано, але як би це не стало нікчемним по закінченню війни... Я проти того, щоб історичний журнал публікував статті, які б перед обличчям громадськості не мали ніякої цінності після закінчення війни»².

На прикладі цього конфлікту всередині журналу ми бачимо, як складно було визначити подальшу долю періодичного видання, що не був задіяний у політичній плутанині часів Великої війни. Однак, не дивлячись на всі розбіжності у поглядах головних редакторів, «Голос минувшего» продовжував публікувати нові статті з військової та політичної історії Німеччини.

¹ Гаврилов С. В., Гаврилова И. А. В. И. Семевский versus С. П. Мелгунов: концепция развития «внепартийного» журнала «Голос минувшего» в 1913 – 1916 годах // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2016. С. 199.

² Там само. С. 200.

Одним із багатьох авторів статей для журналу був відомий історик-германіст Володимир Перцев. Він публікував статті присвячені політиці Вільгельма I та Бісмарка. Однак, окремої уваги заслуговують його статті про Вільгельма II. На прикладі статей Володимира Перцева, ми можемо прослідкувати ставлення одного із тогочасних російських істориків до політики та особистості німецького кайзера.

Так, у 1914 році на сторінках журналу «Голос минушого» з'явилася стаття-рецензія Володимира Перцева на книжку історика Михайла Рейснера «Вільгельм II та залізна імперія». Перцев відмічав, що ця книга : «Представляє собою у великій мірі негативну характеристику сучасного стану німецької культури, німецького суспільства та німецької політики. У картині, написаній професором Рейснером немає жодного світлого тону...»¹.

Історик не поділяв такої інтерпретації німецької історії та особи Вільгельма II. Він писав: «Нам здається, що в засудженнях німецької культури треба зберігати деяку обережність, у даний момент, коли вимоги наукової об'єктивності так часто порушуються. З цієї точки зору і книга професора Рейснера, можливо, задовольняє настрої поточного часу, але потребує значної кількості поправок»².

Підсумовуючи вищезазначене слід сказати, що не дивлячись на всі урапатріотичні настрої на початку Першої світової війни, «позапартійний», історичний журнал «Голос Минушого» намагався притримуватися нейтральної позиції. Звичайно, іноді піддаючись мейнстріму, часопис навіть публікував статті націоналістичного характеру, однак, подібні випадки були виключенням із правил. Адже такі «промахи» можна списати на конфлікт головних редакторів журналу, які не могли домовитися між собою з приводу доцільності публікації тих чи інших статей. Однак, не дивлячись на вищезгадані протиріччя, «Голос Минушого» демонстрував неабияку

¹ Перцев В. Н. Рецензія на книгу професора М. Рейснера (Реуса). «Вильгельм II и железная империя» // Голос минушого. 1914. № 10. С. 299.

² Там само. С. 300 – 301.

об'єктивність у висвітленні образу Німецької імперії взагалі та німецького імператора зокрема.

Варто також зазначити, що у формуванні громадської думки всередині Російської імперії, важливу роль відігравали й різного роду громадські діячі, літератори та журналісти. Одним із активних учасників російського політичного життя був журналіст, уродженець Болгарії – Георгій Капчев. У своїй книзі «Сучасна Болгарія та її доля» автор знайомить читача із детальним описом німецьких інфраструктурних проєктів на Балканах, напередодні Першої світової війни. У цій же праці Капчев висвітлює політичне життя Болгарії початку ХХ ст. та пояснює підтримку Болгарією Троїстого союзу потужним економічним та політичним впливом Німецької імперії¹. Не слід також забувати, що книжка публікувалася під суворим наглядом російської воєнної цензури, що стосувалося й більшості описаних раніше видань. Адже починаючи ще з часу російсько-японської війни та революції 1905 року, російський уряд вдався до інноваційних для себе методів цензури. Так, головним завданням цензури в армії стало збереження державної таємниці та введення акредитації для журналістів. Більше того, царський уряд навіть запроваджував політику субсидіювання ідеологічно правильних видань які мали створювати вигідну уряду картину подій, сучасниками яких вони були.

Підводячи підсумки третього розділу нашого дослідження варто сказати, що першим етапом у формуванні образу Вільгельма II у сприйнятті російської громадськості стала його коронація. Важливо, що, наприклад, російська преса була налаштована оптимістично. Редактори провідних російських часописів покладали великі надії на молодого кайзера, що прийшов на зміну своєму батьку.

Відразу треба зазначити, що на першому етапі (1888 – 1890-ті роки) Вільгельм II знаходився, так би мовити, у тіні свого канцлера – Отто фон Бісмарка. І справді, фігуру такого масштабу, як «Залізний канцлер» російські періодичні видання точно не залишали поза увагою, більше того, навіть прихід

¹ Капчев Г. И. «Современная Болгария и ее судьбы». Петроград. 1916. С. 39.

до влади молодого Вільгельма фон Гогенцоллерна досить слабо позначився на риторичі російських газет та журналів.

Однак, відразу після відставки Бісмарка у 1890 році редактори російських періодичних видань почали приділяти більше уваги саме Вільгельму II, наголошуючи на тому, що разом з Бісмарком у минуле пішла ціла епоха.

Другим етапом у формуванні образу Вільгельма II можна вважати період з кінця 1890-х до 1904 року. Саме у цей час суспільство Російської імперії зрозуміло, що з себе представляє молодий Гогенцоллерн. Так, за визначенням британського історика Джона Рьоля, саме у цей час наступає період «особистої дипломатії» Вільгельма II.

Стабілізація відносин між Німецькою та Російською імперіями відбувається під час російсько-японської війни. Саме німецький імператор підтримував Росію у досить скрутному положенні, відправляючи до російського війська розвіддані про передислокацію японських військ чи даючи різні поради.

Проте, відразу після цих подій наступає третій етап, що охоплює час із 1905 до 1914 року який значною мірою характеризується поступовим погіршенням відносин між Росією та Німеччиною та формування негативного образу Вільгельма II. Адже після завершення російсько-японської війни, відносини між Великою Британією та Росією почали поступово відновлюватися і про союз із Німеччиною говорили все рідше.

Поворотним моментом у німецько-російських відносинах стала перша Марокканська криза, після якої російська громадськість упевнилася у справжніх намірах та характері німецького імператора. У зв'язку з цим гріх не згадати статті у журналі «Вестник Европы» котрий з розвитком подій навколо Марокко, змінив своє ставлення до Вільгельма II від позитивного до різко негативного¹.

Додаткове погіршення відбулося під час Боснійської кризи 1908 – 1909 років. Під час якої німецький кайзер підтримав свого союзника – Австро-

¹ Новое время. 1905. 22 мая. С. 411.

Угорщину, та направив Російській імперії ультиматум з вимогою признати де-юре анексію Боснії імперією Габсбургів. Звичайно, подібні дії були продиктовані вимогами часу та холодним розрахунком, однак, вони точно не сприяли покращенню образу Вільгельма II в очах російської громадськості.

Остаточний розкол у німецько-російських відносинах відбувся під час відправки німецької військової місії Лімана фон Сандерса до Османської імперії. Відстоюючи власні інтереси, як Росія так і Німеччина пішли на конфронтацію одна з одною, що мало не призвело до завчасного початку Першої світової війни. Однак, через пасивність Великої Британії та Франції, лиха ненадовго вдалося уникнути. Звичайно, що подібні дії керівництва Німецької імперії та особисто Вільгельма II, сприяли погіршенню ставлення до кайзера з боку російського суспільства.

I нарешті останній, четвертий етап у формуванні образу Вільгельма II припадає на 1914 – 1918 років тобто час Першої світової війни. Саме у ці роки відбулося остаточне формування негативного, чи навіть ворожого образу німецького імператора, який завжди лише прагнув війни, будучи жорстоким та агресивним політиком протягом усіх років при владі. Саме образ Вільгельма II як ворога закріпився у свідомості суспільства російської імперії навіть після закінчення Першої світової війни та зречення кайзера від влади.

ВИСНОВКИ

Як висновок усієї дипломної роботи хотілось би зазначити, що формування будь-якого образу притаманне усім людям. Це може бути як стереотипне уявлення про країну, її населення, так про те чи інше явище із нашого повсякденного життя. Коли ж справа стосується формування образу людини, вплив суб'єктивного фактору є абсолютним, адже на цей процес впливає дуже багато факторів: від особистого сприйняття зовнішнього вигляду, до виховання та національних особливостей. Якщо мова йде про лідера країни – на нього переносяться також усі стереотипні уявлення про цю державу, її народ, традиції. У випадку із дослідженням громадської думки додається фактор зовнішньо та внутрішньополітичний: політична кон'юнктура, державна цензура та приватні інтереси. У випадку з німецькими імператорами на формування їх образів впливали: політичні кризи, особисте відношення між російськими царями та німецькими кайзерами, фінансові питання та стратегічні прорахунки.

Реалізуючи поставленні перед початком дослідження дослідні завдання ми прийшли до висновків, що початковою точкою формування образів німецьких імператорів серед громадськості Російської імперії можна вважати час, коли дипломатичні та економічні зв'язки між цими країнами зробили з них справжніх партнерів. Адже саме у 60-х роках XIX століття російські правлячі кола, принижена поразкою у Кримській війні (1853–1856 років), вбачали необхідність у пошуку нового союзника, який би допоміг Росії добитися скасування статті Паризького трактату, щодо заборони мати флот на Чорному морі. Саме у цей час Пруссія, яка отримала значні територіальні надбання після Наполеонівських війн, так само потребувала сильного союзника, який би міг допомогти їй, або хоча б не заважати у амбітній справі об'єднання Німеччини під своїм керівництвом.

У цей період, тоді ще прусський король, Вільгельм I, почав все активніше з'являтися на сторінках російських періодичних видань та у щоденниках військових та громадських діячів Російської імперії. Однак, варто відзначити,

що майбутній імператор поступався своєю популярністю іншому пруському політику – Отто фон Бісмарку. Взагалі, через свою надзвичайну дипломатичну активність, «Залізний канцлер» часто затьмарював свого прямого керівника у кількості згадок на сторінках газет, журналів та у листах. Проте, не варто вважати, що Вільгельм I такою собі тінню свого пасіонарного сучасника, адже голова дому Гогенцоллернів теж провадив доволі активну внутрішню політику та займався військовою підготовкою, про що часто згадували у своїх мемуарах російські військові.

Займаючись вивченням нашої теми, ми також прослідкували яким чином ті, чи інші політичні та економічні події впливали на процес формування образів німецьких кайзерів серед російської громадськості. Так, у періоди тісної співпраці, створення союзу «Трьох імператорів», підписання «Договору перестраховки», військових парадів та особистих візитів членів правлячих родин, згадки про німецьких імператорів особливо про Вільгельма I та Фрідріха III, мали характер нейтральних, або ж навіть позитивних відгуків. Тоді як згадки про Вільгельма II частіше були нейтрально-негативними навіть у часи стабілізації відносин між країнами на початку XX століття.

Коли ж питання стосувалося розбіжностей у поглядах на кризові процеси на Балканах, або ж пізніше на Близькому Сході, російські періодичні видання не обходили ці питання стороною, та критикували дії німецьких імператорів та їх кабінетів. Проте, у часи, коли російській імператорській родині було не вигідне представлення німецьких кайзерів у не вигідному для них світлі, вони часто зверталися до механізму цензурування. Подібне траплялося як за часів реформатора Олександра II, так і Олександра III та Миколи II.

У зв'язку з цим слід також згадати про те, що ми визначили деякі характерні особливості зображення правителів Німецької імперії на сторінках російських періодичних видань та серед імперської мемуаристики. Так, за першим кайзером Вільгельмом I закріпився образ старого, спокійного політика, який перебуває під впливом свого канцлера та навіть інтригує всередині своєї власної родини (не знайомить свого сина та наступника Фрідріха III).

Що ж стосується самого Фрідріха III, то тут ситуація доволі схожа, саме у питанні деякої політичної пасивності. Тоді як характеристика другого кайзера як особистості закарбувалася надовго: чесний, прямий, вихований, відданий свої вітчизні солдат. Не дивлячись на те, що сам Фрідріх часто негативно ставився до самого явища війни, (кронпринц був єдиним, хто виступав проти братовбивчої австро-пруської війни 1866 року), все ж він був вимушений приймати участь у бойових зіткненнях під час усіх кампаній пруської армії.

У випадку з останнім кайзером Німецької імперії Вільгельмом II, ситуація видається доволі однозначною. Адже Вільгельм вирізнявся своєю імпульсивністю та прямолінійністю, яка не завжди йшла на користь у питаннях міжнародної дипломатії. Його різкі вислови щодо британців або ж росіян, дивна поведінка на парадах (кайзер міг жартома вдарити когось із високопосадовців своїм жезлом), ніяк не сприяли формуванню його позитивного образу на сторінках російських періодичних видань та в мемуарах.

Розглянувши процес становлення та змін в сприйнятті німецьких кайзерів протягом всього періоду існування Німецької імперії (1871–1918 років), ми прийшли до висновку, що у цьому процесі були задіяні всі ті суб'єктивні фактори, які впливають на формування будь-якого іншого образу. Більше того, до цього суб'єктивного сприйняття німецьких імператорів додавалася політична кон'юнктура та економічні фактори, через які негативне, нейтральне чи позитивне висвітлення їх образів могло змінюватися протягом доволі короткого періоду, як це було із Вільгельмом I та його онуком.

Резюме

У дипломній роботі було здійснено аналіз громадської думки Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття по відношенню до трьох німецьких імператорів: Вільгельма I (1871–1888), Фрідріха III (1888–1888) та Вільгельма II (1888–1918). Задля глибшого аналізу процесу формування образу німецьких кайзерів було проаналізовано значну кількість періодичних видань та мемуарної літератури. Було з'ясовано ключові аспекти у зовнішній політиці Російської та Німецької імперії. І на сам кінець, було досліджено сам процес формування образу того чи іншого явища, чи історичного актора.

Ключові слова: *Російська імперія, Німецька імперія, Вільгельм I, Фрідріх III, Вільгельм II, громадська думка, формування образу, міжнародні відносини, зовнішня політика, преса.*

Resume

The thesis analyzes the public opinion of the Russian Empire in the second half of the nineteenth – early twentieth century in relation to three German emperors: Wilhelm I (1871–1888), Frederick III (1888–1888) and Wilhelm II (1888–1918). A significant number of periodicals and memoirs were studied to deeper analyze the process of forming the image of the German Kaisers. The key aspects of the foreign policy of the Russian and German empires were clarified. And finally, the process of forming the image of a phenomenon or historical actor was studied.

Key words: *Russian Empire, German Empire, Wilhelm I, Frederick III, Wilhelm II, public opinion, image formation, international relations, foreign policy, press.*

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Биржевые ведомости. 1914. 31 июля.
2. Биржевые ведомости. Санкт-Петербург. 1871–1876.
3. Бисмарк Отто фон. Мысли и воспоминания. В 3 т.: Т.2. Москва: Соцэкгиз, 1940. 288 с.
4. Бюлов Б. Воспоминания. Москва, 1935. 562 с.
5. Вестник Европы. Санкт-Петербург. 1871–1890.
6. Вильгельм II. Мемуары. Москва: Вече, 2019. 336 с.
7. Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960. 723 с.
8. Гласность. Санкт-Петербург. 1881. № 1 – 22.
9. Глинка С. Орудие злой силы. Земщина. 1915. 22 сентября.
10. Голос. Санкт-Петербург. 1871–1879.
11. Гражданин. 1910. № 41
12. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. Санкт-Петербург.: Н. Страхов, 1895. 630 с.
13. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5 т. Т. 1. Париж, 1921. 218 с.
14. Дневники императора Николая II. Москва : Орбита, 1991. 755 с.
15. Ежегодник Императорских театров (сезон 1896/1897гг). СПб.: издание Дирекции Императорских театров, 1898. 481 с.
16. Извольский А. П. Воспоминания. М.: Международные отношения, 1989. 192 с.
17. Иностранное обозрение // Русская мысль. 1904. Февраль.
18. Капчев Г. И. «Современная Болгария и ее судьбы». Петроград, 1916. 76 с.
19. Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1871–1887. Москва: Издание С. П. Катковой, 1897–1898. 563 с.
20. Коковцов. В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919. Париж, 1933. 509 с.
21. Ламздорф В. Н. Дневник (1886–1890) Ленинград: Государственное издательство, 1926. 401 с.

22. Леонтьев К. Н. Записки отшельника. Москва, 1992. 544 с.
23. Леонтьев К. Н. Избранные письма. Санкт-Петербург, 1993. 613 с.
24. Милюков П. Н. Почему и зачем мы воюем? (Война, её происхождение, цель и последствия). Петроград.: Летушковская паровая книгопечатня «Свобода», 1917. 59 с.
25. Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.1: 1873–1875 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1947. 256 с.
26. Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.2: 1876–1877 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1949. 291 с.
27. Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.3: 1878–1880 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1950. 326 с.
28. Милютин Д. А. Дневник. В 4 т.: Т.4: 1881–1882 гг. Москва: Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей, 1950. 204 с.
29. Московские ведомости. 1914. 16 января.
30. Нива. 1911. 10 сентября
31. Неделя. Санкт-Петербург. 1876. № 1 – 52. С. 1 – 1585.
32. Новое время. Санкт-Петербург. 1888. № 4313.
33. Новое время. 1905.
34. Переписка Вильгельма II с Николаем II/под редакцией М.Н. Покровского. Москва, 1923. 198 с.
35. Перцев В. Н. Рецензия на книгу профессора М. Рейснера (Reusa). «Вильгельм II и железная империя» // Голос минувшего. 1914. № 10.
36. Петроградец. Надо бить в набат. Земщина. 1917.
37. Политическое обозрение. Русский вестник. 1888.
38. Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.1 1883–1886 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. 519 с.

39. Половцов А. А. Дневник. В 2 т.: Т.2 1887–1892 гг. Москва: Центрполиграф, 2005. 639 с.
40. Речь. 1914.
41. Русская мысль. Москва. 1880–1890.
42. Русское обозрение. Санкт-Петербург. 1876–1877.
43. Русское слово. 1914
44. Татищев В. Н. История российская. Часть I. Императорский московский университет, 1768. 1024 с.
45. Утро России. 1914. 30 июля.
46. Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848–1896). Москва.: Новости, 1991. 460 с.
47. Kautsky Karl. The Social Revolution. London, 1902. 189 p.
48. Oncken Wilhelm. Das Zeitalter des Kaisers Wilhelm (1890–1892). Berlin, 1892.
49. Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке: колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. Москва, 1966. 152 с.
50. Астафьев И. И. Русско-германские дипломатические отношения 1905–1911 гг.: (От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения). Москва, 1972. С. 283 – 284.
51. Беспалова Л. Н. Социальная политика Отто фон Бисмарка // Известия АлтГУ. 2011. №4 – 2. С. 229 – 233.
52. Богданович А. Три последних самодержца. Т.6. Москва: Новости, 1990. 572 с.
53. Богомолов И. К. Образы и риторики вражды в русской журнальной сатире. 2015. Москва, 2015. 271 с.
54. Вишпер Р. Ю. Учебник истории. Новое время. Рига.: Издание акционерного общества Вальтере и Рапа, 1918. 473 с.

55. Гаврилов С. В., Гаврилова И. А. В. И. Семевский versus С. П. Мельгунов: концепция развития «внепартийного журнала «Голос минувшего» в 1913–1916 годах // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2016. С. 196 – 203.
56. Грибовский В. Ю., Познахирев В. П. Вице-адмирал З. П. Рожественский. Санкт-Петербург, 1999. С. 187 – 196.
57. Дирльмайер Ульф, Гестрих Андреас, Херманн Ульрих. Краткая история Германии: история Германии от Средневековья до наших дней. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. 542 с.
58. Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871–1918 гг. / Отв. ред. В. К. Волков. Москва: Наука, 1977. 317 с.
59. Дроз Жак. История Германии / Пер. с фр. Б. А. Шуринова. Москва: АСТ: Астрель, 2005. 157 с.
60. Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. Москва: Издательство АН СССР, 1948. 767 с.
61. История дипломатии: В 3 т. Т.2: Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.) / Под ред. В. П. Потемкина; Сост.: В. М. Хвостов, И. И. Минц. Москва: Госполитиздат, 1945. 423 с.
62. Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX в. Москва: Изд-во «Высшая школа», 1974. 280 с.
63. Котов Б. С. «Германский Босфор»: Миссия Лимана фон Сандерса в откликах русской прессы. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Всеобщая история. 2012. №3. С. 127 – 134.
64. Луценко С. М. Правовое регулирование жизни колонистов в африканских колониях Германии (1884–1918 гг.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. Наук. Праць. ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків, 2014. Вип. 17. С. 108 – 118.

65. Людвиг Э. Последний Гогенцоллерн. Москва: Московский рабочий, 1991. 236 с.
66. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1: От Французской революции до империалистической войны / Сост. Ю. В. Ключников, А. Сабанин. Москва: Литиздат НКВД, 1925. 441 с.
67. Международные отношения на Балканах. 1856–1878 гг. / Отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: Наука, 1986. 415 с.
68. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II: Т.1: В 2-х ч. - Белград, 1939. 347 с.
69. Палмер А. Бисмарк. Смоленск: Русич, 1997. 538 с.
70. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная Новь, 1923. 392 с.
71. Рель Дж. К. Г. Вильгельм II Германский император (1888–1918). Ростов на-Дону, 1997. 640 с.
72. Ротштейн Ф. А. Из истории Пруско-Германской империи. Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1948. 240 с.
73. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 / Сост. И. В. Козьменко. Отв. ред. Е. А. Адамов. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952. 463 с.
74. Степанов А. Д. Земщина. Черная сотня. Историческая энциклопедия. Москва, 2008. 638 с.
75. Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма 1871–1919 гг. // Соч.: в 12 т. Т. 5. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1958. 430 с.
76. Тарле Е. Политика: История территориальных захватов XV – XX века. Москва. 2001. 1586 с.
77. Троян С. С. «Колоніальна політика кайзерівської Німеччини у форматі боротьби за «Місце під сонцем» (1896–1900 роки)». Історична пам'ять. Науковий збірник. Полтава, 2011. Вип. 25. С. 95 – 109.

78. Туполев Б. М. Происхождение Первой мировой войны // Мировые войны XX века. Книга 1. Первая мировая война. Исторический очерк. Москва, 2002. 92 с.
79. Филиппова Т., Баратов П. «Враги России»: Образы и риторики вражды в русской журнальной сатире Первой мировой войны. Москва, 2014. 271 с.
80. Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. Ленинград: Наука, 1978. 248 с.
81. Чубинский В. В. Бисмарк. Политическая биография. Москва: Мысль, 1988. 416 с.
82. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907–1914 гг. М., 1991. С. 154 – 193.
83. Dehio Ludwig. Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert. Oldenbourg, München, 1955. 155 s.
84. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871–1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd.2: Der Berliner Kongreß und seine Vorgeschichte / Hrsg.von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. Berlin: Deutsche Verlagsges. für Politik und Geschichte, 1922. 416 s.
85. Fay Sidney. The origins of the world war vol.1-2, New York 1928. 559 p.
86. Fischer F. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf, 1968. 549 s.
87. Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 19. Jahrhundert: von der Jahrhundertwende bis zu den Reformen Alexanders II. / Hrsg.: Herrmann Dagmar. München: Fink, 1992. 1071 s.
88. Jahn H. F. Patriotic culture in Russia during World War I. – Ithaca; London: Cornell univ. press, 1995. 229 p.
89. P. Renouvin. Historie des relations internationales, t. 5. Paris, 1953, 520 p.
90. Röhl, John C. G. The Kaiser and his Court. Wilhelm II and the Government of Germany. Review Dr. Alan Sked, 1994. 228 p.

91. Sanders M. L., Taylor P. M. *British Propaganda during the First World War, 1914–1918*. London, 1982. 336 p.
92. Smith L. V., Audoin-Rouzeau S., Becker A. *France and the Great War, 1914–1918*. Cambridge, 2003. 228 p.